

શ્રી શ્રી પ્રણવમઠનું પ્રકાશન

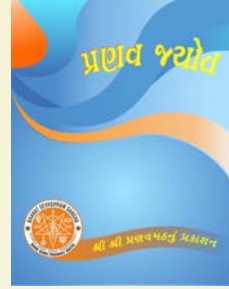
પ્રણવ જ્યોત

સંકલક : સ્વામી જીતશોકાનંદ

ભારત સેવાશ્રમ સંઘ

Pranav Jyot
By - Swami Jeetashokananda
Published By :
 Acting President
 Shri Shri Pranav Math
 Bharat Sevashram Sangha
H.O. : 211, R.B. Avenue, Kolkata-700 019.

પ્રકાશક : કાર્યાધ્યક્ષશ્રી,
 શ્રી શ્રી પ્રણવ મઠ
 ભારત સેવાશ્રમ સંઘ
મુખ્ય કાર્યાલય : ૨૧૧, રાસબિહારી એવેન્યુ, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૧૯.
 (સર્વ હક્ક શ્રી શ્રી પ્રણવ મઠ)
સંસ્કરણ : પ્રથમ આવૃત્તિ
પ્રત :
સહયોગ રાશિ :
પ્રકાશન વર્ષ : વિક્રમ સંવત ૨૦૭૧,
 ઈ.સ. ૨૦૧૪, બંગાળ-૧૪૨૦
પ્રકાશન સ્થળ : ભારત સેવાશ્રમ સંઘ
 આશ્રમ રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.
આવરણ સજાવટ : શ્રી રશ્મિન બી. સોની
ટાઈપ સેટિંગ : શ્રી દિલીપ પ્રવિણભાઈ રાવત
મુદ્રક :

નિવેદન

બ્ર. લીન. પૂ. પાદ સ્વામી આત્મસ્વરૂપાનંદજી મહારાજની અંતિમ ઈચ્છામાં એક, ગુજરાતમાં પણ સંઘની ધર્મશાસ્ત્ર પરીક્ષાનું આયોજન કરવાની હતી. જે તેમણે વ્યક્ત કરતા બાળકો માટે સંઘના બંગાળી સાહિત્ય રામાયણ, મહાભારત વગેરે પુસ્તકોનો અનુવાદ શરૂ કરી. શહેરની જુદી જુદી શાળાઓના આચાર્યો, શિક્ષકો તથા વિદ્વાનો અને શિક્ષણશાસ્ત્રી વગેરે સાથે તેના આયોજનની ચર્ચા-વિચારણા કરી હતી. જેમાં બાળકો માટે યુગાચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજી મહારાજના જીવન પ્રસંગોનું પુસ્તક તેમના નિર્દેશ મુજબ આયોજન કરેલ, તે પણ ‘ઓળખ’ પુસ્તકની કાચી નોંધ સાથે સ્વ. દિનેશભાઈ ગાંધી પાસેથી મળતા. ‘પ્રણવ જ્યોત’ રૂપે પ્રગટ કરતા આનંદ અનુભવું છું. જે મૂળ સંઘના બંગાળી સાહિત્ય પરથી તૈયાર થયેલ છે, અને તેનો હેતુ અભ્યાસનો હોય છતાં ભાષામાં સરળતા લાવવાનો પ્રયાસ કરેલ છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આચાર્યદેવ અંગેનું બાળકો માટેના તેવા કોઈ પુસ્તકની ખોટ અનુભવાતી હતી જે કંઈક અંશે પૂરાશે. આ પુસ્તકને રસમય બનાવવા ચિત્રોનું સંયોજન કરવામાં આવ્યું છે તે વાંચકોને ગમશે. વળી તેના ટાઈપ પણ બોલ રાખવામાં આવ્યા છે. સાથે નવું ઉમેરણ એ છે કે ગુરુજીની જન્મ અને તપોભૂમિ હાલના બાંગ્લાદેશમાં ત્યાંની શાળાઓના પાઠ્યપુસ્તકમાં યુગાચાર્ય દેવ વિશે ઘો. ૮માં પાઠ ભણતરમાં છે. પહેલા પણ જુના પાઠ્યપુસ્તકમાં પણ હતો તે બંનેનો અનુવાદ સાથે આપ્યો છે. અને ગુરુજીના જીવનના મુખ્ય પ્રસંગો ઘટનાઓને, સાલવારીકમે જીવન ઝરમરરૂપે આપ્યું છે જે રોચકતા વધારશે એવી આશા છે.

આ પ્રકાશનની નાની મોટી તમામ સ્તરી પ્રક્રિયારૂપ આ યજ્ઞમાં સાથ અને સહકારની આહુતિ આપનાર નામી-અનામી સર્વે હોતાઓનો આ તકે આભાર માનું છું. અને આચાર્યદેવના અહૈતુક કૃપા કરુણાભીના આશીર્વાદ સર્વનું મંગલ કરો એ જ પ્રાર્થના.

-સ્વામી જીતશોકાનંદ

આચાર્ય સ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદજી મહારાજ

સંસ્થાપક : ભારત સેવાશ્રમ સંઘ

પ્રણવ જ્યોત

(૧)

એક અદ્ભુત બાળક હતો. તેના ઘરના આંગણમાં એક તુલસીક્યારો હતો. આ બાળકની માતા ભક્તિભાવ અને કાળજીથી આ તુલસી ક્યારાને વાળી-ઝૂડી સાફ કરે. ગાયના છાણથી લીપે અને દરરોજ સવારે - સાંજે તુલસીના છોડને પાણી સિંચન કરે. ધૂપ અને દીવો સળગાવી ભક્તિથી પ્રણામ કરે.

બાળક પણ દરરોજની આ બધી ક્રિયાઓ જુએ અને વિચારે 'આ નાનકડા છોડમાં કોણ છે ? એની એટલી સેવા-પૂજા કરે છે ! શા માટે ?' પણ આ અંગે માને પ્રશ્ન કરવાની ત્યારે તેની ઉંમર પણ ન હતી. જેથી દરરોજ આ પ્રશ્ન મનમાં આવે અને મનમાં જ રહી જાય.

બાળક એક દિવસ ત્યાં ફરતો હતો અને રમત રમતમાં થૂંક્યો અને તે તુલસીના છોડ પર જઈ પડ્યું હતું. તેનું તેને ભાન જ ન રહ્યું અને અચાનક શું બની ગયું. બાળક તુલસીના છોડ સામે એકધારું થોડીવાર જોઈ રહ્યો અને પછી બેભાન થઈને પડી ગયો. બહાર બધા હતા. તેમણે તેને બેભાન બની ગયેલો જોઈને ઘરમાં દોડી જઈ તેની માને ખબર આપી. મા પણ દોડી આવી. તેને ખોળામાં લીધો. આંખ અને માથા

પર પાણી છાંટી પંખા વડે હવા નાખવા લાગી. બાળક થોડા વખતમાં પાછો ભાનમાં આવ્યો. ત્યારે માતાએ પ્રેમથી બાળકને પૂછ્યું, 'બેટા ! તને શું થયું હતું ? આમ કેમ કરતા પડી ગયો ?'

કંઈ જ બન્યું ન હોય તેમ ગંભીરતા અને શાંતિથી બાળક બોલ્યો, 'કંઈ થયું નથી. હું થૂંક્યો અને તે તુલસીના છોડ પર પડ્યું અને તુલસીના છોડમાંથી કોઈ બહાર આવ્યું અને મારી સામે જોઈ રહ્યું, કેટલા સુંદર દેખાતા હતા ! અને પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. લાગે છે કે હું ઊંઘી ગયો હતો.'

મા એ આ સાંભળી બાળકને કંઈ જ કહ્યું નહીં પણ સમજી ગઈ કે તુલસીના દેવ વિષ્ણુએ તેને દર્શન આપ્યાં. તેથી બાળક બેભાન બની ગયો હતો.

(૨)

એક દિવસની વાત છે. બાળક થોડો મોટો થયો. પાડોશમાં વૈદ્યરાજ હરવિલાસદાસનું ઘર હતું. ત્યાં નવરાત્રિમાં ખૂબ ધામધૂમથી દૂર્ગા પૂજન દર વર્ષે ઉજવાય.

ઘાસ, વાંસ, માટી, રંગ, વગેરે દ્વારા સુંદર માતાજીની મૂર્તિ બનાવીને સરસ રીતે સજાવટ કરવામાં આવી. ત્રણ દિવસ મોટા ઢોલ (ઢાક) અને જાતજાતનાં વાજિંત્રો વાગે, બ્રાહ્મણો મંત્ર પાઠ કરી પૂજા કરે, જાતજાતની વાનગીઓ

પ્રસાદમાં ધરાવવામાં આવે, આમ આનંદનો મેળો થતો. પણ ત્રણ દિવસ પછી આ પ્રતિમા (મૂર્તિ)ને પાણીમાં વિસર્જન કરી પધરાવવામાં આવે. બધાની આંખોમાં આંસુ વહેવા લાગે.

બાળકને આ આનંદ અને દુઃખ જોઈને મનમાં વિચાર આવે કે, ‘આ માટીમાંથી બનાવેલી મૂર્તિમાં, શું સાચે સાચે દુર્ગા માતા આવતા હશે ? પૂજા અને પ્રસાદ સ્વીકારતા હશે ? અને ત્રણ દિવસ પછી વળી પાછાં ચાલ્યા જતાં હશે ?’ આમ પોતાના મનમાં તે વિચારો વાગોળતો. બધા પૂજા કરીને, દર્શન કરીને, ઘરે ચાલ્યા ગયા ત્યારે તે બાળક મોડી રાત્રે દુર્ગાદેવીની મૂર્તિ પાસે આવ્યો. સામે આસન વાળી બેસી ગયો અને મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, ‘મા ! તું જો સાચે જ હોય અને આ મૂર્તિમાં આવી હોય, પૂજા - પ્રસાદ સ્વીકારતી હોય, તો મને દર્શન આપ, નહીં તો હું સમજીશ કે આ બધું ધર્તિંગ છે.’ આમ પ્રાર્થના કરતાં કરતાં, બાળક તલ્લીન બની ગયો અને તેણે તલ્લીન બનીને જોયું કે, ‘દેવીની મૂર્તિ સાચે જ જીવતી જાગતી છે, હસે છે, વાતો કરે છે. આશ્વાસન અને આશીર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું હજુ પણ તને શંકા છે ?’ બાળકના મનમાંથી શંકા દૂર થઈ ગઈ અને દર્શનથી આનંદમાં રોમાંચિત બની ગયો અને પછી તેની તલ્લીનતા દૂર થતાં તે તેના ઘરે પાછો આવ્યો. પછીથી તેની આ વાત સાંભળી બધા આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા.

આ અદ્ભુત બાળક કોણ હતો જાણો છો ? એ હતા ભારત સેવાશ્રમ સંઘના સ્થાપક, શિવજીના વરદાનથી પોતે અવતરેલા શિવજી અને હિન્દુ ધર્મની પવિત્રતા અને ધર્મના પુનઃસંસ્થાપક, રક્ષક યુગાચાર્ય શ્રીમત્ સ્વામીશ્રી પ્રણવાનંદજી મહારાજ. જગતભરમાં આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આવો ! આપણે તેમના જીવનની વાતો જાણીએ.

(૩)

કુળદેવતા નીલરુદ્ર મહાદેવની સાધનામાં એક ભક્ત સાધક તલ્લીન બન્યો હતો. નાનકડા કોડિયામાં દીવો ધીમી જ્યોતે સળગી રહ્યો હતો. આછો પ્રકાશ, શાંત અને સ્તબ્ધ વાતાવરણ ગંભીરતા વધારતું હતું. સાધક દૃઢતા પૂર્વક ટટ્ટાર બની આસન પર બેઠેલો હતો. વિશાળ કપાળ હતું. બંને આંખો મીંચાયેલી હતી. જાણે પથ્થરમાંથી બનાવેલી અચળ મૂર્તિ જ જોઈલો.

વીર સાધકની આ કઠોર તપશ્ચર્યા ઘણાં વખતથી ચાલતી હતી. પણ તે એક માત્ર તેમની ધર્મપત્ની વિના બીજું કોઈ જાણતું નહોતું. ઉપવાસ અને જાગરણ દ્વારા રાતોની રાત મહાદેવની સાધનામાં ધ્યાન-જપ-પ્રાર્થના કરી વિતાવતા હતા.

આ શરણાગત સાધક ભક્ત કોણ હશે ? શું

તેનો સંકલ્પ છે ? શા માટે આવી કઠોર તપશ્ચર્યા કરતો હશે ?

(૪)

પૂર્વ બંગાળ (હાલનું બાંગ્લાદેશ)ના ફરીદપુર જિલ્લાના માદારીપૂર તાલુકાનું બાજીતપુર ગામ. ગામની ચારે બાજુ હરિયાળાં વૃક્ષો લહેરાતા હતા અને ખુલ્લા ખેતરોમાં પણ હરિયાળી હતી. તેમાંયે માઈલેક જેટલા દૂર આવેલા કુમાર નદમાંથી એક નાનકડી ખાડી ફંટાઈને ગામમાં કેડના કંદોરા જેમ શોભાવતી પ્રવેશ કરી વહેતી હતી.

આ ગામમાં વિષ્ણુચરણ ભૂઈયા નામના આગેવાન વ્યક્તિ રહેતા હતા. તેમના શરીરનો બાંધો હજુ પુષ્ટ અને મજબૂત હતો. પણ મન તો એથીયે વધુ તેજસ્વી અને બળવાન હતું. સ્વભાવ શાંત અને ગંભીર હતો. જેથી લોકો

સાથે થોડું ઓછું ભળે, વાતો ખપ પૂરતી જ કરે. તેથી કેટલાક તેમને અભિમાની સમજતા. ખરેખર તો તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી હતું.

પરંતુ ભૂઈયાનું હૃદય વિશાળ, ઉદાર, કોમળ અને પરદુઃખભજન, સરળ હતું. અંતરમાં ભક્તિભાવનો પ્રવાહ ગુપ્ત સરસ્વતીની જેમ વહેતો હતો. જેથી લોકો તે જાણતા ન હતા. પરંતુ બહારનો પ્રભાવ કઠોર દૃઢતા અને વીર સાહસને જાણતા હતા.

વિષ્ણુ ભૂઈયાના ધર્મપત્ની સારદાદેવી પણ સરળ, ભક્તિ પરાયણ અને સેવાભાવી હતા. તેમની પાસે પોતીકા-પારકાનો ભેદ જ ન હતો. આવા ઉદાર સ્વભાવના સારદાદેવીની આંખ અને મોઢા પર પવિત્રતા, પ્રેમ અને કરુણાના સ્પષ્ટ ભાવો ઊભરાતા જોવા મળતા હતા.

(૫)

વિષ્ણુ ભૂઈયા ગામના જમીનદારના કારભારી હતા. પરંતુ ગરીબ પ્રજાના દુઃખથી તેમના મનમાં ખૂબ જ આઘાત લાગતો અને તેથી પીડિત પ્રજાનો પક્ષ લઈને તેમણે જમીનદારની વિરુદ્ધમાં કોર્ટમાં કેસ કર્યો અને આ કેસ બહુ લાંબો ૨૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યો. આ સમયમાં વિષ્ણુ ચરણને ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી અને તેના ઉપાય માટે તેઓ કુળદેવતા નીલરુદ્ર મહાદેવના શરણે જઈ અને પ્રાર્થના

કરતાં.

આ પરદુઃખ ભંજન વિષ્ણુચરણ એ મહાસાધક હતા. અસહાય, મુશ્કેલી અને દુઃખથી પીડાતા માણસોનાં દુઃખ દૂર કરવા જ તેઓ મહાદેવને પ્રસન્ન કરવા કઠોર તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. આટલી મુસીબતો વેઠવી પડતી હોવા છતાં કંટાળીને, તેમણે કેસ છોડી દીધો નહીં કે જતો કર્યો નહીં. તે તેમના દૃઢ મનોબળનો એક પુરાવો છે.

છેવટે દેવાધિદેવ મહાદેવ સ્થિર રહી શક્યા નહીં. આશુતોષ મહાદેવે તેમને આશ્વાસન વાણી સંભળાવી ‘હું પુત્રરૂપે તારા ઘરે આવીશ. તારી મનની ઈચ્છા પૂરી થશે.’ બરાબર એ જ રાત્રે સારદાદેવીએ પણ સ્વપ્નમાં જોયું કે ‘કૈલાસપતિ શિવ બાળક રૂપે તેમના ખોળામાં સૂઈ રહ્યા છે.’

પતિ-પત્નીના મન આનંદથી હરખાઈ ઊઠ્યાં પણ તે આનંદ અંતરમાં વહેતો રાખ્યો. બહાર બીજા કોઈને પણ આ વાત કહી નહીં. આમ મહાદેવ શિવની અસીમ કૃપાનો વિચાર આવતાં જ, તેમના મન-પ્રાણ અને હૃદયમાં હંમેશ સુખનો પ્રવાહ વહેતો.

(૬)

ઈ.સ. ૧૮૮૬ને બુધવાર માઘી પૂર્ણિમા ૨૮, જાન્યુઆરી (વિક્રમ સંવત ૧૮૫૨

મહાસુદ પૂનમ)ની પવિત્ર તિથિ ગોરજનો સમય હતો. પૂર્વ દિશાના આકાશમાં ચંદ્ર પણ ઊગ્યો. ગામમાં ભક્તોના ઘરે અને કંઠે હરિ નામની ધૂન ચાલી રહી હતી. શંખો વાગી રહ્યા હતા. એવા શુભ સમયે શુભ દિવસે, વિષ્ણુચરણના ઘરે સારદાદેવીના ખોળે પણ પુત્રરૂપે એક ચંદ્ર પ્રકાશી ઊઠ્યો ઘરમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો. શંખ, કાંસાની થાળી જેવા મંગલ વાદ્યો વાગ્યાં. માતાના ગર્ભથી બાળકોનો જન્મ થાય ત્યારે તે રડે પણ આ અદ્ભુત બાળક તો રડ્યો નહીં. આ બાળકના જન્મ પછી વિષ્ણુચરણનો સમય બદલાયો સુખના દિવસો આવ્યા. વીસ (૨૦) વર્ષથી ચાલતો કેસ પૂરો થયો અને તેમાં વિજય મળ્યો. લક્ષ્મીદેવીની પણ કૃપા ઊતરી આર્થિક સ્થિતિ સુધરવા લાગી. વિષ્ણુચરણે તેનું નામ ‘જયનાથ’ રાખ્યું. બુધવારે જન્મ તેથી કેટલાંક તેને ‘બુધો’ પણ કહેતા પણ નામકરણ અને અન્નપ્રાશન વખતે ‘વિનોદ’ નામ રાખવામાં આવ્યું અને એ નામથી જ બધા બોલાવતા અને ઓળખતા.

(૭)

બાળક સુંદર ! આંખોને ગમે તેવો દેખાવડો હતો. જે તેને જુએ તેને સ્વાભાવિક જ વહાલ ઊપજતું. પ્રેમથી ખોળામાં લઈ રમાડવા લલચાય. પણ બાળક બધાની પાસે જતો નહીં.

એક દિવસ ઘરની એક દાસી એ બળજબરીથી બાળકને ખોળામાં લીધો પણ દાસીના અપવિત્ર સ્પર્શથી, તેના આખા શરીરે ફોલ્લા ઉપસી આવ્યા. આ પછી માતા સારદાદેવી હંમેશાં ખ્યાલ રાખતા કે તે બાળકને ન લે.

આ અદ્ભુત બાળકનો સ્વભાવ પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો જ હતો. હંમેશાં શાંત અન સ્થિર. હિલચાલ પણ નહીં કે રડવાનું પણ નહીં. કોઈના ખોળે કે કેડે પણ ચડવું નહીં. ધીમે ધીમે બાળક મોટો થતો ગયો. તેનો આ શિવ જેવો સ્વભાવ બદલાયો નહીં. ઊલટાંનો વધતો જ ગયો. દોડા-દોડી કે રમત ગમત પણ નહીં. પોતાની જગ્યાએ પોતાની મસ્તીમાં ચૂપચાપ બેસી રહે. ખાવા-પીવા માટે પણ માંગણી કે કજીયો નહીં. ખાવાનું આપે તો ખાય. ભૂખ લાગી હોય છતાં માંગે નહીં. બાળકનો આવો શાંત અને ગંભીર સ્વભાવ જોઈને માતા-પિતાને શિવજીના વરદાનની વાત મનમાં આવતી રહેતી. પરંતુ સામાન્ય લોકોમાં કોઈ કોઈ શંકા પણ કરતું કે, ‘છોકરો ગાંડો ચક્રમ નીકળશે કે શું ?’

(૮)

બાળક હવે શાળાએ જતો થયો. અભ્યાસ પણ કરે પરંતુ તેમાં ખાસ કંઈ રસ નહીં. કોણ જાણે કેવા વિચારોમાં જ મોટેભાગે ડૂબેલો રહે.

વળી ક્યારેક ઘરેથી પણ ક્યાંય ચાલ્યો જાય. શોધતાં શોધતાં આંબાવાડિએ કે નિર્જન સ્થાનમાં કોઈ ઝાડ નીચે ધ્યાનમાં ડૂબેલો જોવા મળતો. આજુબાજુની કોઈ પણ વાતનું ભાન જ રહેતું નહીં. આ સમયે તેની ઉંમર માત્ર પાંચ-છ વર્ષની હતી. પણ દેખાવમાં ઘણો મોટો લાગતો. બળવાન પણ ખરો ! સામાન્ય બાળકો જેવું વર્તન તેનું નહોતું. વડીલો કે મોટેરાઓ કરતાં પણ વધુ ગંભીર, વિચારવાન અને સમજદાર લાગતો.

સુંદર ગોળમટોળ ગુલાબના ગોટા જેવું શરીર, વાંકળિયાળા વાળનાં ઝુલ્ફાં, તેમાં કમળ જેવું હસમુખું તેનું મોઢું, સર્વને આકર્ષતું. અરે ! આ બાળકની વાતો સાંભળી દૂર દૂરના ગામના લોકો તેને જોવા આવતા.

(૯)

બાળકને જમવાની પણ પડી ન હતી. માછલી પણ ખાતો નહીં. ભાત, બાફેલો થોડા બટાકા અને મીઠું એ એનો ખોરાક હતો. બીજું જે કાંઈ પિરસાતું તે થાળીમાં જ પડી રહેતું. તે તેને અડતો પણ નહીં.

એક લાકડાની પાટ ઉપર જ તે સૂઈ જતો. તેની મોટી બહેન લાગણી અને કાળજીથી તેના માટે ગાદલું, ઓશિફું, ચાદર અને મચ્છરદાની બાંધી પથારી તૈયાર કરતી પણ સવારે જઈને

જુએ તો એ બધું જમીન પર પડ્યું હોય ! વિનોદ ઊંઘતો પણ ખૂબ જ ઓછું. રાતનો મોટાભાગનો સમય તે ધ્યાન-જપમાં ગાળતો.

પહેરવેશમાં એક સફેદ ધોતી અને એક સફેદ અંગરખાની ચાદર બારે મહિના પહેરતો. પહેરણ, ખમીસ કે જોડા કાંઈ પણ વાપરતો નહીં. ભર શિયાળો, ઉનાળો કે વરસતા વરસાદની ઝડીઓમાં પણ આ જ પોશાક !

વિનોદ, સરખે સરખી ઉંમરના છોકરાઓ સાથે રમત-ગમત માટે ક્યારેક જતો પણ દરરોજ નિયમિત દંડ-બેઠકો પીલતો અને ભારે મગદળો પણ ફેરવતો. રાત્રે ધ્યાનમાં બેઠા-બેઠા શરીર અકડાઈ જતું, તો વ્યાયામ કરી શરીરની

જડતા દૂર કરી લેતો.

બાળક વિનોદની સંયમ, કઠોરતપ અને સાધના એ મહાભારત, ઉપનિષદના ગુરુના આશ્રમ જીવન જેવું જ લાગે છે.

(૧૦)

વિનોદ હંમેશાં પોતાના ભાવમાં લીન રહેતો પણ કેટલીક બાબતોમાં ખૂબ જ જાગૃત-સચેતન રહેતો. બાળપણથી જ તે ખૂબ જ દયાળુ અને ઉદાર સ્વભાવનો હતો. બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવામાં આનંદ આવતો. એક દિવસ તેણે જોયું કે ઘર પાછળના વાડામાં એક ઘોનું બચ્ચું માંદું પડીને મરવા જેવું થઈ પડ્યું હતું. તેના મનમાં કરુણા ઊભરાઈ ગઈ તે ઘરે જઈ દૂધ લઈ આવ્યો. અને તેને પાયું. આમ થોડા દિવસ તેને દૂધ પાયું તે બચી જતાં તેને ખૂબ જ આનંદ થયો.

એક દિવસ વિનોદના મોટાભાઈ તેને સાથે લઈને માછલા પકડવા હોડી લઈને ગયા. પૂર્વ બંગાળમાં ચોમાસામાં પન્ના નદી અને તેની શાખાઓમાં પાણીથી સર્વત્ર પાણી જ પાણી થઈ જાય છે. માટે ક્યાંય પણ જવું હોય તો હોડી વાપરવી પડે. તેથી નાના-નાના છોકરાઓને પણ હોડી ચલાવતાં આવડતું હોય છે. હવે વિનોદના મોટાભાઈએ એક મોટી માછલી પકડી હોડીના ભંડકિયામાં રાખી પણ તે મોટી હતી. પાણીમાંથી બહાર આવતા તરફડતી

કૂદતી હતી. આ જોઈ વિનોદને મનમાં ખૂબ જ દુઃખ થતું હતું. ઉપરાંત મોટાભાઈનો હુકમ થયો કે તેને લાકડીથી ફટકારી કાબૂમાં રાખ. વિનોદ તો મનથી દુઃખી થતો, બેસી જ રહ્યો. માછલી કૂદકો મારીને પાણીમાં જઈ પડી. તેથી વિનોદને ખૂબ જ આનંદ થયો પણ તેથી મોટાભાઈનો ઠપકો સાંભળવો પડ્યો. તે તેણે શાંત રહીને સાંભળી લીધો.

એ જ બાળક વિનોદ મોટા થઈને આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદ બન્યા. તેમણે દેશ, સમાજના હજારો દુઃખી અસહાય લોકોની સેવા કરવાની શરૂઆત કરી. તેમણે સ્થાપેલા ‘ભારત સેવાશ્રમ સંઘ’ તરફથી આજે પણ આવા સેવાનાં કાર્યો ચાલે છે.

(૧૧)

વિનોદનું હૃદય માખણ જેવું કોમળ હતું. લોકોના દુઃખ જોઈને પીગળી જતું. પણ મન તેજસ્વી અને વ્રજ જેવા દૃઢ સંકલ્પવાળું હતું. એક નોળિયો ભૂંઈયાના રસોડામાં ઘૂસી જઈને ખાવાનું બગાડી નાખતો. એક દિવસ તેમની માતા અકળાયાં. નાનકડા બાળક વિનોદને તેનો ખ્યાલ રાખી પકડવા જણાવ્યું. બાળક વિનોદે નોળિયો આવ્યો કે તેને પડકાર્યો. ભયનો માર્યો નોળિયો પ્રાણ બચાવવા ખૂબ જ વેગથી દોડવા લાગ્યો. વિનોદ પણ તેની પાછળ દોડ્યો.

ખાડા-ટેકરા, કાંટા-ઝાંખરા, કાંકરા-પથ્થરની પરવા કરી નહીં. તેની પાછળ જઈ તેને પકડીને માની પાસે લઈ આવ્યો. પછી તેને છોડી દીધો. નોળિયો રસોડામાં આવવાની ખો ભૂલી ગયો.

જ્યારે વિનોદ બ્રહ્મચારી વિનોદ બન્યો અને પછી આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદ નામે ઓળખાયા, ત્યારે તેઓ કહેતાં કે, ‘સંકલ્પમાં જે દૃઢ, પ્રતિજ્ઞા પાલનમાં અચળ, જગતની હરકોઈ સિદ્ધિ તેના હાથની મુઠ્ઠીમાં છે. સંકલ્પ તૂટતાં પહેલાં શરીરમાંથી જીવ-પ્રાણ પહેલો બહાર નીકળવો જોઈએ.’ જીવનમાં અંત સુધીમાં તેમણે કોઈ સંકલ્પ તૂટવા દીધો નથી કે છોડી દીધો નથી. આવી તેમના સંકલ્પની સાધના અને સિદ્ધિ હતી.

(૧૨)

વિનોદ બાળપણથી જ આગેવાન બન્યો હતો. તે સમયે તેના સાથીદારોની ટોળી હતી. આ બાળમંડળી વિનોદનું અનુસરણ અને અનુકરણ કરતી. આ મંડળીએ ગામના સારાં કાર્યો ઉપાડી લઈ કરવા માંડ્યાં હતાં.

એક દિવસ રાત્રે સ્મશાનમાં ધ્યાનના આસન પર બેસવાની વેળાએ વિનોદે જોયું કે, નજીકમાં એક મુસ્લમાનના ઘરમાં આગ લાગી છે. તરત જ તેણે તેની મંડળીના છોકરાઓને બોલાવ્યા અને પોતે બે મોટા વાસણમાં પાણી ભરી લાવવા

લાગ્યો. બાળકો અને બીજાએ તે છાંટીને આગને હોલવી દીધી.

એક દિવસ ખબર મળી કે એક દૂરના ગામનો માછી, નદીમાં માછલા પકડવા નીકળ્યો હતો. તે બાજીતપુર નજીક આવી કોલેરાના રોગમાં પટકાઈ નિરાધાર પડ્યો છે. તે જાણી વિનોદ તેની મંડળીનાં બાળકો સાથે ત્યાં પહોંચી ગયો. તેની દવા-દારૂ તથા સેવા-ચાકરી કર્યા. તે સાજો નરવો થયો. ત્યારે ભિક્ષા ગામમાંથી ઉધરાણું કરી તેને ઘરે પાછા જવાની વ્યવસ્થા કરી આપી.

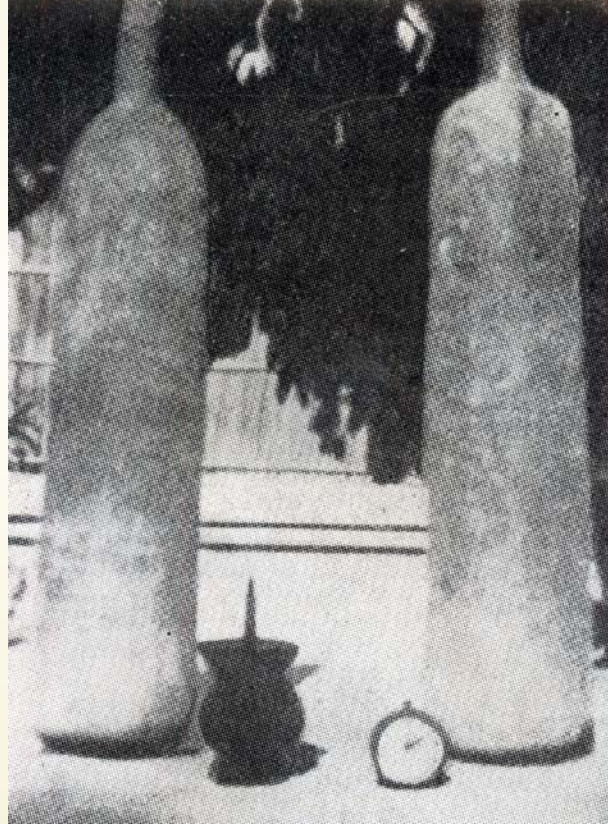
એક દિવસ ખબર પડી કે એક વ્યક્તિ ઠંડીમાં ભૂખ્યો તરસ્યો મેદાનમાં રસ્તા પર મરવા જેવો થઈને પડ્યો છે. તરત જ વિનોદ તેની મંડળીના બાળકો સાથે ત્યાં ગયો તેની ખાવા-પીવાની ઓઢવાની વ્યવસ્થા કરી. તેનો પ્રાણ બચાવી લીધો.

(૧૩)

વિનોદ કઠોર રીતે સંયમ અને અખંડ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતો. તે જમવામાં ભાત, મીઠું, બાફેલા થોડાક બટાકા, પાણી સાથે લેતો. પહેરવેશમાં સફેદ ધોતી અને ચાદર ઓઢતો અને કારણ વિના ઘરની બહાર એક ડગલું પણ જતો નહીં. તે કામ વિના કોઈની સાથે વાતો કરતો નહીં. જરૂર જોગી બે-એક વાત કરી લેતો અને જેની સાથે વાત કરતો હોય તે સિવાયના

અન્ય કોઈ સાંભળી પણ ન શકે તેવા ધીમા અવાજે બોલતો. આમ ખપ વિના ન બોલવું, કે ન જોવું!

વિનોદ પહેલાં તો રાત્રે એકાદ કલાક ઊંઘી લેતો ધીમે ધીમે તેણે રાત્રે ઊંઘવાનું ઓછું કરતાં કરતાં બિલકુલ છોડી દીધું. દિવસના મોટા ભાગે અને રાત્રે પણ તે તેની નાનકડી ખોલીમાં બેસી ધ્યાન-ભજન-સાધના કરતો.

વિનોદ વ્યાયામ પણ ખૂબ કરતો. જેથી તેનું શરીર સુદૃઢ, ઘાટીલું અને શક્તિશાળી હતું. તે તેની મંડળીના બાળકોને પણ વ્યાયામ કરવા

સમજાવતો. વિનોદ અને તેની મંડળીની બીકથી બદમાશ-હરામખોરો ખૂબ જ ડરતા હતા. તેમના ભયથી, કોઈને અન્યાય કરવાનું સાહસ ન હોતું અને જેથી શાંતિ રહેતી.

(૧૪)

બાજીતપુરમાં એક મુસલમાન ગુંડો રહેતો હતો. તે પહેલવાન અને માથાભારે હતો. એક દિવસ બજારમાં કંઈક કારણસર કોઈકની સાથે ઝઘડો થયો. તેણે બજારના બધા હિન્દુઓને મારવાની ધમકી આપી. તેના ભયથી ડરીને કોઈ કંઈ બોલ્યું નહીં.

આ વાતની વિનોદને ખબર પડી. ખાડીની બાજુમાં થઈને બજારમાં જવાનો રસ્તો હતો. આ રસ્તે તે તેના ઘરે આવતો જતો. વિનોદ ત્યાં જઈને ઊભો રહ્યો તે નજીક આવતાં જ વિનોદે તેને પૂછ્યું કે, ‘તે બજારમાં હિન્દુઓને મારવાની ધમકી આપી છે? ખરી વાત?’ ગુંડા એ જવાબમાં કહ્યું, ‘હા, તેમાં છે શું? મારીશ પણ ખરો...’ તેનું બોલવાનું પૂરું થાય તે પહેલા તો વિનોદે તેના બંને પગ પકડી, ગોળ ગોળ ફેરવી (૪૦) ચાલીસ ફૂટ જેટલો દૂર પછાડ્યો. તેણે લંગડાતા લંગડાતા આવી, વિનોદની માફી માંગી, હવેથી પરેશાન નહીં કરવાની ખાતરી આપી, નીચે માથે ચાલતી પકડી.

આ વાત વાની જેમ દૂર દૂરના ગામોમાં પણ

ફેલાઈ ગઈ. ગામમાં પણ ઠેરઠેર ચર્ચાવા લાગી. આ જાણી એક દિવસ દૂરના ગામના કેટલાક મુસલમાન પહેલવાનો વિનોદની શક્તિનું પારખું લેવા આવ્યા. વિનોદે વાતો દ્વારા તેમને સમજાવ્યા પણ તેઓ કોઈપણ રીતે ન માન્યા તે ન જ માન્યા! આખરે વિનોદને ખાતરી થઈ કે પરચો બતાવ્યા વિના નહીં જ માને. તેણે એક પછી એકે એમ ચારેને પકડીને ફેંકી દીધા. તેઓ તેને ઉસ્તાદ (ગુરુ) કહી સલામ કરી રવાના થયા.

(૧૫)

વિનોદ ખોરાકમાં ફક્ત ભાત અને મીઠું જ ખાય. તેથી તેના બા-બાપુજીને મનમાં ખૂબ જ દુઃખ થતું. એક દિવસ કુલગુરુ મહેન્દ્ર ચક્રવર્તીને બોલાવી કહ્યું કે, ‘તમે વિનોદને દૂધ-ધી ખાવા સમજાવો.’ કુલગુરુએ એક દિવસ એકાંતમાં વિનોદને કહ્યું, ‘વિનોદ તું ફક્ત ભાત-મીઠું અને પાણી જ ખોરાકમાં ખાય છે. તેથી તારા બા-બાપુજીને ખૂબ જ દુઃખી થાય છે. તું ભલે મચ્છી વગેરે ન ખાય પણ દૂધ-ધી ખાવામાં શો વાંધો છે? દૂધ-ધી તો સાધુ-મહાત્માઓ પણ ખાઈ શકે છે.’

વિનોદે હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘જુઓ, પુરોહિતજી, ભગવાને મને જે શક્તિ આપી છે, તે સાચવીને રાખું. વહી ન જવા દઉં તો પોષ્ટિક

ખોરાકની કંઈ જરૂર નથી. જુઓને તપેલીમાં દૂધ ને ગરમ કરતાં ઊભરાય ને પડી જાય છે. તેમ પોષ્ટિક ખોરાકથી મારી શક્તિ ઊભરાય ને બહાર વહી ન જાય માટે, હું ભોજન અને ઊંઘમાં મારા નિયમો કડક રીતે પાળું છું. મારામાં એટલી શક્તિ છે કે સામે દીવાલ દેખાય છે, તેને ધક્કો મારીને ગબડાવી શકું.’

આ સાંભળતાં સાંભળતાં વિનોદના મોઢાનું તેજ જોઈ કુલગુરુ ચુપ થઈ ગયા. તેમને આજે વિનોદનું નવું જ રૂપ જોવા મળ્યું.

(૧૬)

વિનોદ મોટેભાગે ધ્યાન-ભજનમાં ડૂબેલો રહેતો પણ જેમ દુઃખીઓના દુઃખનું નિવારણ કરવાના પ્રયત્નો કરતો. તેમ વિદ્યાર્થી, બાળકો અને યુવાનોના જીવન ઘડતરમાં ખૂબ જ ધ્યાન આપતો અને મદદ કરતો.

બાળકોને અને યુવાનો તેમાંયે ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓની અંદર નૈતિક ચારિત્ર્યનો અભાવ, સંયમ વિનાનું જીવન જોઈ તેને ખૂબ જ દુઃખ થતું. એક દિવસ શાળાના મુખ્ય શિક્ષક પાસે મનનું દુઃખ રજૂ કરતા કહ્યું, ‘સાહેબ, વિદ્યાર્થીઓનું નૈતિક અધઃપતન હવે જોયું જતું નથી. એમને કેવી રીતે બચાવી લેવાય?’ આ સમયે ગામ-પરગામના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ, તેની પાસે આવતા. તે તેમને બધાંને સંયમ અને

બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સમજાવતો અને પાલન કરવાના નિયમો યુક્તિ બતાવતો. બાળકોને આ દિવ્ય વાતો મધ જેવી લાગતી. તેના મધુર વ્યવહારથી વાલીઓના નિષેધ કે રોકવા છતાં, તેની પાસે દોડી આવતાં, કેટલાકને મનાઈ છતાં જવા બદલ શિક્ષા પણ થતી. આમ વિનોદ મધપૂડો અને બાળકો મધમાખીની જેમ તેને વીંટળાઈ વળતા.

આ યુવાનોમાંથી કેટલાક દેશની સ્વાધીનતા માટે વિપ્લવી દળોમાં જોડાયા. કોઈ કોઈ સંસારનો ત્યાગ કરી, તેણે સ્થાપેલા સંઘમાં જોડાઈ ગયા. આમ દેશ-સમાજ-જાતિના ઘડતરમાં પોતાની જાતનું સમર્પણ કરી દીધું.

(૧૭)

વિનોદને તેના મુખ્ય શિક્ષક ખૂબ જ ચાહતા હતા. વિનોદ ન હોય, સંધ્યા-પૂજા, ભજનમાં આનંદ આવતો નહીં. તેમને વિનોદનો સરળ સ્વભાવ અને ધ્યાનની નિષ્ઠા જોઈને આશ્ચર્ય થતું.

એક વખત મહાશિવરાત્રી એ મુખ્ય શિક્ષક અને બીજા શિક્ષકો તથા અન્ય સર્વેએ ભેગા મળી ઉજવવાનું નક્કી કર્યું. આ ઊજવણી મુખ્ય શિક્ષકના ઘરે રાખી અને તેમાં વિનોદને પણ આવવા આમંત્રણ આપ્યું. વિનોદ ત્યાં ગયો. બધાએ મળીને આખી રાત-ભજન-કીર્તન કર્યું.

વિનોદ સાંજથી સવાર સુધી એક જ આસને સ્થિર ધ્યાનમગ્ન બનીને બેસી રહ્યો.

મુખ્ય શિક્ષક ગોરખપુરના યોગીરાજ બાબા ગંભીરનાથજીના શિષ્ય હતા. તેમણે વિચાર્યું કે, આ અદ્ભુત બાળક વિનોદમાં કંઈક છુપાયેલું છે. તે તેઓ સમજી શકશે. તેઓ તેને ગોરખપુર લઈ ગયા. બાબા ગંભીરનાથજીએ યોગશક્તિથી જોયું કે આ તો ભગવદ્ શક્તિનો આધાર છે. તેના દ્વારા જગતનાં મહાન કાર્યો થશે. તેમણે વિનોદને દીક્ષા આપી. દીક્ષા પછી વિનોદને બાદ્ય જગત ભૂલાવા લાગ્યું. દિવસ-રાત નજીકના જંગલમાં ધ્યાનમાં જ ડૂબેલો રહેતો. આ જોઈ નાથજી પોતે તેને બોલાવી લાવી જમાડતા. થોડા સમય પછી નાથજીની રજા લઈ તેમના નિર્દેશથી કાશીમાં આવ્યા. આમ કેટલોક સમય તપ કરી તેઓ પોતાના ગામમાં પાછા આવ્યા. હવે તેઓ ‘બ્રહ્મચારી વિનોદ’ તરીકે ઓળખાયા. કેટલાક ‘સાધુ’ તરીકે પણ ઓળખતા. દિવસે નાનકડી ઝૂંપડીમાં અને રાત્રે સ્મશાનમાં ધ્યાનમાં ડૂબેલા રહેવા લાગ્યા. ઘરમાં અગાશી ઉપર સીડીની બાજુની ખોલીમાં જઈ દરવાજા બંધ કરી ૨૧ દિવસ લાગ-લગાટ સમાધિમાં એક ધ્યાન બન્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૧૬ની માધી પૂર્ણિમા (મહાસુદ પૂનમ)ના દિવસે બ્ર.વિનોદમાં આ સમાધિ પછીનું વિશ્વાનાથરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યું. આ અવસરે તેમના અંતરમાં ભારત

અને જગતના કલ્યાણ માટે સંઘ રચવાની સંકલ્પ થયો. આ સિદ્ધ પીઠના આસન પરથી મહાભાવમાં ઉચ્ચાર થયો કે, ‘આ યુગએ મહાજાગરણનો છે, આ યુગએ મહામિલનનો છે, આ યુગ મહાસમન્વયનો છે, આ યુગ મહામુક્તિનો છે.’

• અહીં ૨૧ દિવસ સમાધિમાં એક ધ્યાન બન્યા હતા.

(૧૮)

બ્ર.વિનોદના ઘરની નજીક ખાડીના કિનારે

સ્મશાન હતું. તેનું ધ્યાનાસન પણ ત્યાં જ હતું. ખાડીના સામે કિનારે શેઠડાના ઝાડનું જંગલ હતું. ત્યાં જ વનદૂર્ગા દેવીની પૂજા-સ્થાન

(પવિત્રઝાડ) હતું. આ સ્થળ ઘોર જંગલ અને ચોમાસાના પાણીથી ડૂબેલું રહેતું. ગામના લોકો પૂજાના દિવસે બધા ભેગા મળી ધામ ધૂમથી ઉત્સવ અને પૂજા કરી આવતા. આ જગ્યા બ્ર. વિનોદની આંખમાં વસી ગઈ. બ્ર. વિનોદે તેની મંડળીના બાળકોને આશ્રમ સ્થાપવાના સંકલ્પની જાણ કરી. તેમની સાથે

વાતચીત કરી. જગ્યાની પસંદગી દર્શાવી. બાળકો આનંદથી હરખાઈ ઊઠ્યા. બધાએ સાથે મળી ઉત્સાહથી જંગલમાં થોડી જગ્યા સાફ-સુફ કરી, ઊંચી કરી, નાનકડી ઝૂંપડી તૈયાર કરી દીધી. આમ જંગલમાં મંગલ થઈ ગયું. આજ સ્થાન બ્ર. વિનોદની મહાસિદ્ધપીઠ સ્થાન. પાછળથી ત્યાં જ શ્રી પ્રણવમઠની સ્થાપના થઈ અને વિકાસ પણ થયો.

(૧૮)

આશ્રમની સ્થાપના પછી, બ્ર. વિનોદ અને બાળકોની મંડળીના સાથ સહકારથી ગામમાં ઘેર ઘેર ફરી ભિક્ષા માંગી. દાળ-ચોખા વગેરે ભેગું કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૧૭ની માધી પૂર્ણિમાના શુભ દિવસે આશ્રમની સ્થાપનાનો ઉત્સવ ઉજવવાનું નક્કી કર્યું. ઉત્સવ પ્રસંગે બ્ર. વિનોદ ક્યાં હતાં. ? એક કદમના ઝાડની નીચે મહા સમાધિમાં લીન બન્યા હતા. બહારના જગતનું સહેજ પણ ભાન નહતું. તેમણે સ્થાપેલ સંઘ (આશ્રમ)ની કર્મ પદ્ધતિ અને રૂપરેખાનો નિર્દેશ તેમને આ સમાધિમાં મળી ગયો. કમે કમે મુઠ્ઠીભર ભિક્ષા ભેગી કરી. ગરીબ દુઃખીઓની સેવાનું કાર્ય ચાલવા લાગ્યું. આમ ‘ભારત સેવાશ્રમ સંઘ’ની રચના થઈ અને ત્યાગી શિષ્યો તેમના સંઘમાં જોડાયા.

(૨૦)

ઈ.સ. ૧૯૧૮ના આસો મહિનામાં આખાય બંગાળ પર, ભયાનક વાવાઝોડું ફૂંકાયું. ઝાડ-મકાનો ઘણાં જમીન દોસ્ત થઈ ગયા. ગાય-ભેંસ જેવા પશુઓ પણ પાર વિનાનાં મર્યા. માણસોના જાનની પણ ખુવારી થઈ. આધાર ગુમાવેલા સ્ત્રી-પુરુષો-બાળકોના રડવાનો અવાજ આકાશમાં પણ સંભળાવા લાગ્યો.

બ્ર. વિનોદનું અંતર કકળી ઊઠ્યું. તેઓ લમણે હાથ દઈને બેસી ન રહ્યા. પણ પોતાની મંડળી લઈ નિરાધારો દુઃખીઓને મદદ કરવા દોડી ગયા. આ સેવા કાર્ય માટે ‘સેવા સમિતિ’ બની હતી. જેની વ્યવસ્થાનું કામ બ્ર. વિનોદે ખૂબ જ સુંદર રીતે કર્યું. આ જોઈને દેશના આગેવાન નેતાઓ તેમનાથી પ્રભાવિત બન્યા. તેમની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આ સેવાનું રાહત કાર્ય પૂરું થયું. તેમના ત્યાગી શિષ્યોના પ્રયત્નથી મદારીપર અને ખુલનામાં પણ આશ્રમ સ્થપાયા.

(૨૧)

ઈ.સ. ૧૯૨૧ની વાત છે. ખુલના જિલ્લાના સાતક્ષીરા તાલુકામાં, ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. કેટલાક વર્ષોથી લાગલગાટ વરસાદ

પડ્યો ન હતો. લાખો લોકો ભૂખમરાથી પીડાતા હતા. ભૂખથી જંગલી શાકભાજી ખાઈને પણ કેટલાક મરણ પામ્યા. ત્યાં પહેવાનાં કપડા કે સાંજે માંદે દવા-દારૂની તો વાત જ ક્યાં રહી ? આ સમાચાર આખા દેશમાં ફરી વળ્યા. આ સાંભળી બ્ર. વિનોદ કંઈ શાંત થોડા બેસી રહે ! તે સમયે હજી સંઘમાં બે-એક ત્યાગી શિષ્યો જોડાયા હતા. બ્ર. વિનોદ શિષ્યો અને યુવકોને સાથે લઈ મદદ કરવા પહોંચી ગયા. દેશમાંની બધી જગ્યાએથી ત્યાં અનાજ-કપડા પૈસાની મદદ પહોંચાડવામાં આવી. આ કાર્યમાં દેશોના પાંચ સો જેટલા યુવાનોએ બ્ર. વિનોદની રાહબરીમાં જોડાઈ સેવા-સહકાર આપ્યો.

સુંદરવનના આ વિસ્તારમાં, મુશ્કેલીમાં કંઈ ઓછી ન હતી. આ વિસ્તારમાં માટે કહેવાય છે કે, ‘નદીમાં મગર અને જમીન પર વાઘ’. વળી પીવાનું પાણી તો ખૂબ જ દોહલું, અને મળે તો પણ ખારું હોય ! આવી આવી મુશ્કેલીઓમાં બ્ર. વિનોદનો પ્રેમભર્યો વ્યવહાર અને પ્રેરણાથી હસતા મોઢે કાર્ય ચલાવવા લાગ્યા. અહીં બ્ર. વિનોદનો આધ્યાત્મિક પ્રભાવ પ્રગટ થયો. કાર્યકરો પ્રભાવિત બન્યા. આ કાર્યકરોમાં પોતાના ઉત્તર સાધકોને ઓળખી લઈને, તેમને ત્યાગ, સંયમ, વિવેક-વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપ્યો. આ રાહત કાર્ય સમાપ્ત થતાં મોટા ભાગના યુવાનો ઘરે પરત ગયા. પરંતુ તેમના ઉત્તર સાધકોએ, બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરી.

સર્વત્યાગી બની સંઘમાં જોડાવવાનું નક્કી કર્યું. આમ, સંઘમાં સેવા, તપશ્ચર્યા, જીવનઘડતરના કાર્યોમાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું.

(૨૨)

ઈ.સ. ૧૯૨૪માં પ્રયાગધામ (અલ્હાબાદ)માં અર્ધ કુંભમેળો ભરાયો હતો. બ્ર. વિનોદ આ કુંભમેળામાં ગયા. અને સ્વામીશ્રી ગોવિંદાનંદગિરિજી મહારાજ પાસેથી વિધિપૂર્વકનો સંન્યાસ ધારણ કર્યો. તેઓએ હવે ‘સ્વામી પ્રણવાનંદ’ નું નામ ધારણ કર્યું. અને આજનામથી તેઓ ઓળખાયા.

ફેબ્રુઆરી મહિનામાં માઘી પૂર્ણિમા આવી. બાજીતપૂરમાં ઉત્સવનો દિવસ હતો. તેમના સંઘમાં જોડાયેલા ઉત્તરસાધક સર્વત્યાગી બ્રહ્મચારીઓને આ પવિત્ર દિવસે પ્રથમ સાત શિષ્યોને સંન્યાસ મંત્રની દીક્ષા આપી. આ પ્રથમ સપ્તઋષિ સંન્યાસીઓ જ ભારત સેવાશ્રમ સંઘના પાયાની ઈંટો બન્યા.

(૨૩)

બ્ર. વિનોદ હવે સંઘ નેતા બન્યા અને આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજી મહારાજએ તેમનો પરિચય બન્યો. તેમના અંતરમાં હવે જગત પિતાની પૂર્ણ શક્તિનો પ્રકાશ જળહળી રહ્યો છે. તેમને તેનો કરોડો સંતાનોની દુઃખ દુર્દશા દુઃખ આપી રહી છે. તેથી સ્નેહ ભરેલી માતાની જેમ તેમના દુઃખમાં તેમને સહાય કરવા, તેઓ આંસુ લૂંછવા આવીને ઊભા રહ્યા છે.

સમાજની આ દુર્દશા દૂર કરવા માંગતાં અને સમાજને ઊંચે લાવવાને પ્રયત્ન કરતા શિક્ષિત નેતાઓના પ્રયત્નો અને રસ્તો ભૂલ ભરેલા હતા. જે અંગે સ્વામી પ્રણવાનંદજી એ કહ્યું, “સમાજજાતિ આજે દુર્બળ, ડરપોક, રોગી અને નિર્જીવ છે. પણ એમ કહીને તેને આઘાત આપવો એતો ઘા ઉપર લૂણ ભરવા બરાબર છે. આવી નિર્દયી વાતો કે ચર્ચાથી કંઈ જ ફળ મળશે

નહીં. આદેશો, ઉપદેશો કે માર્ગદર્શન પાલન કરવાની તેમનામાં શક્તિ જ નથી. તેમના નિરાશ બનેલા પ્રાણમાં, આશ્વાસન અને સાંત્વનાની વાતો સંભળાવી આશાનો દીપક પ્રગટાવી ભરોસો પડે, તેવી માવજતથી સેવા કરવાથી જ સમાજની દુર્દશા દૂર કરી ઊંચે લાવવાનું શક્ય બનશે.” આવી પ્રેરણા વાણી તેમના સંઘના શિષ્યોને આપી આ પ્રેરણાબળથી સેવકો દેશમાં જ્યાં દુકાળ, રેલ, રોગચાળો કે બીજી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ ઊભી થતાં સમાજના પીડિતોને મદદરૂપ બનવા દોડી જવા લાગ્યા. દાનશીલ વ્યક્તિઓ પાસે પોતાની ભિક્ષાની ઝોલી ફેલાવી દીધી. તેમનામાં સમવેદનાના ભાવ જગાવી ભિક્ષા દ્વારા દેશમાં નરનારાયણની સેવામાં જોડાય ગયા. આજે પણ આ જ પ્રકારે ‘ભારત સેવાશ્રમ સંઘ’ કાર્ય કરી રહ્યો છે.

આચાર્યદેવે પોતાના સંઘનું નામ પણ ‘ભારત સેવાશ્રમ સંઘ’ રાખ્યું. તેનો ઉદ્દેશ્ય આખા ધર્મ ભારતની સર્વ પ્રકારે સેવા કરવી. ભૂખ્યાને ભોજન, વસ્ત્ર વિનાને વસ્ત્ર કે રોગીઓને દવા-દારૂ. આફત-મુશ્કેલીમાં મુકાયેલને રાહત આટલી જ શારીરિક સેવા નહીં, પણ ધર્મ વિનાનાને ધર્મનું શિક્ષણ, અભણોને અક્ષરજ્ઞાન, તીર્થયાત્રીઓને ભય વિના રહેવાની અને તીર્થ ક્રિયાઓ કરવાની સગવડ આપવી. બાળકો અને યુવાનો કે જે

દેશ-સમાજનું ભવિષ્ય છે તેમને સંયમ સાધના અને નૈતિક ચારિત્ર્ય ઘડતરમાં સહાય કરવી. સમાજનાં નબળા, પછાત, અસ્પૃશ્ય ગણાતાને પણ સદાચાર સંપન્ન, શિક્ષિત બનાવી સમાજના ઉચ્ચ વર્ણની સાથે સમાન અધિકારો, મર્યાદા અપાવી બેસાડવા. ધર્મ પૂજાને વ્યાવહારિક રીતે આચરણમાં મૂકીને બતાવવી. આ પ્રકારની વિવિધ સેવા પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે.

દેશ, સમાજ અને જાતિમાં આજે મિલન, ભાઈચારો કે એકબીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કે સહકારની ભાવના નથી. હિન્દુઓને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે લાગણી નથી, તો પછી તેના રક્ષણની કે તે અંગેના કર્તવ્યની જવાબદારી તો જોવા મળવી જ મુશ્કેલ છે.

લોક સમાજમાં મહા મિલનનો ભાવ સ્થાપવા ભાઈચારાની ભાવના જગાડવા અને સંગઠિત, એકત્રિત બનીને ધર્મ, દેશ, સમાજ, જાતિના રક્ષણની જવાબદારી કે કર્તવ્યનું ભાન તેમને કરાવ્યું. સમાજ-ધર્મ પ્રત્યેની જવાબદારીઓના પાલન માટે કાર્ય વ્યવસ્થાના આયોજનની જરૂરિયાત, સહુથી વધુ છે અને તેથી આચાર્યદેવે તેમના સેવા કાર્યમાં નવી પદ્ધતિ અપનાવી.

(૨૪)

બાળકો જ દેશનું ભવિષ્ય છે. કારણ આજે જે

બાળક છે, કિશોર અને યુવાન છે તેઓ જ ભવિષ્યમાં દેશ અને સમાજના નેતા અને માર્ગદર્શક બનશે માટે બાળકોનું જીવન અને ચારિત્ર્ય, જો ઉચ્ચ અને મહાન બને તો દેશ અને સમાજની સાચી ઉન્નતિ અને કલ્યાણ થાય.

બાળપણથી જ આચાર્યદેવ જ્યારે શાળામાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારથી જ નૈતિક ચારિત્ર્યના અભાવવાળા બાળકો, વિદ્યાર્થીઓને જોઈ તેમના મનમાં ખૂબ જ દુઃખ થતું. બાળકોને પતનના માર્ગેથી બચાવી લેવાના પ્રયત્ન કરતા. આચાર્યદેવની ઐશ્વર્ય શક્તિથી આકર્ષાયેલા બાળકો, જે તેમના સંસ્પર્શમાં આવતા તેમને જીવન ઘડતર અને સંયમ-નૈતિક ચારિત્ર્ય ઘડતરના ઉપદેશ આપતા. આચાર્યદેવનું જીવન જ સંયમ અને નૈતિક ચારિત્ર્યનું જવલંત ઉદાહરણ હતું.

(૨૫)

આચાર્યદેવ બાળકો-યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓને, સંયમની સાધના વિષયમાં સમજાવતા કે, “સંયમ સાધનાથી શારીરિક અને માનસિક શક્તિ વધે છે. ચારિત્ર્ય ઊંચું આવે છે તેમજ ભોજન, હરવા ફરવામાં, વાતચીતમાં, પહેરવેશમાં, રહેણીકરણમાં બધે જ, સંયમનું પાલન કરીને ચાલજો. વિલાસ, વ્યસન અને મોજશોખ એ તમારા સર્વનાશનું મૂળ કારણ છે.

તેમ જાણશો.” જે બાળકો અને યુવાનો તેમના સંસ્પર્શમાં આવી જીવન અને ચારિત્ર્ય ઘડતરના તેમના ઉપદેશનું પાલન કરતા, તેઓ સદ્ અને પવિત્ર જીવન જીવતા બની ગયા.

આચાર્યદેવ કહેતા - ‘સંયમ-સાધનાથી વ્યક્તિ જે શક્તિ મેળવી અને રક્ષણ કરી શકે તે ફક્ત સાદો ખોરાક જ ખાય તો પણ તેનું શરીર બળવાન અને શક્તિશાળી બને છે. તેને બળ આપતા પૌષ્ટિક ખોરાકની કંઈ જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ જેઓ સંયમ સાધના કરતા નથી. ઉચ્છંબલ રીતે જીવન જીવે છે અને શક્તિ વેડફી નાંખે છે, તેઓ સારો સારો પૌષ્ટિક ખોરાક ખાપટતા રહે તો પણ બળવાન કે શક્તિશાળી બની શકતા નથી.’ આ વાતનું પ્રમાણ આચાર્યદેવ પોતે જ છે. તેઓ ભાત-મીઠું પાણી સાથે ક્યારેક થોડા બાફેલા બટાકા લેતા અને ખૂબ જ વ્યાયામ કરતા હતાં.

ઈ.સ. ૧૯૨૭થી આચાર્યદેવે દેશમાં ફરીને યુવાનોમાં સંયમ-સાધનાનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. તેઓએ બાળકોને ગુરુરૂપે નૈતિક શિક્ષણ સાથે દીક્ષા મંત્ર પણ આપવાનું શરૂ કર્યું. સંઘના સંન્યાસીઓ ભક્તો બધાને આ પ્રચાર કાર્યમાં જોડી દીધા. તેઓ બધા સ્કૂલ, કોલેજો, છાત્રાલયોમાં જઈ પ્રચારપત્રો અને ઉપદેશપુસ્તકો દ્વારા પ્રચાર કરતા. સાથે સંયમ, નૈતિક ચારિત્ર્ય આદર્શોની વાત ગીત-સંગીત દ્વારા પણ સંભળાવવા લાગ્યા અને તે અંગે

પ્રવચનો પણ યોજાતા. જેથી બાળકો - કિશોરો ખાસ કરીને વિદ્યાર્થી વર્ગમાં જાગૃતિ આવી.

સંયમ અને નૈતિક ચારિત્ર્યના આદર્શના પ્રચારથી જે જાગૃતિ વિદ્યાર્થીઓમાં આવી. તેથી વધુ જિજ્ઞાસાથી બાળકો અને શિક્ષકો પણ આચાર્યદેવ પાસે દોડી આવવા લાગ્યા. આચાર્યદેવ તેઓને ખૂબ જ સ્નેહ પ્રેમથી ઉપદેશ-આશીર્વાદ આપતા. તેઓના મન-

પ્રાણમાં આનંદ અને નવીન ઉત્સાહ પ્રગટતો.

આચાર્યદેવ આ કાર્ય મળસ્કે ૪:૦૦ (ચાર વાગ્યા)થી બપોરે ૧૧:૦૦ (અગિયાર વાગ્યા) સુધી બપોરે ૩:૦૦ (ત્રણ વાગ્યા)થી રાત્રિના

૧૦:૦૦, ૧૦:૩૦ (દસ, સાડા દસ) સુધી એક જ આસને બેઠા બેઠા કરતા. તેમના ઉપદેશનો પ્રભાવ આખા દેશમાં ફેલાયો અને તેના પડઘા પડવા લાગ્યા. તે સમયના કોંગ્રેસના યુવાન કાર્યકર્તા અને વિપ્લવવાદી સ્વાધીનતા સંગ્રામના યુવાનો તેમની પાસે આવી. જીવન અને ચારિત્ર્ય ઘડતરનો ઉપદેશ મેળવતા. શનિ-રવિના દિવસે વિદ્યાર્થીઓની ખાસ સભા ભરાતી તેમાં હજારો વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લેવા આવતા. તે સભામાં હાજર રહેલા આજના વડીલો તે દિવસોને ભાવપૂર્વક અંતરથી સ્મરણ કરે છે.

(૨૬)

ગુરુભક્તિ અને ગુરુસેવા, ભારતમાં પ્રાચીન ઋષિકાળથી ચાલી આવી છે. આ આદર્શના પાયા ઉપર વ્યક્તિ અને સમાજનું જીવન ઘડતર થયું છે. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ ઉપનિષદમાં નિર્દેશ કર્યો છે. ‘પિતૃ દેવો ભવ, માતૃ દેવો ભવ, આચાર્યદેવો ભવ, અતિથિદેવો ભવ’ માતા-પિતાને દેવ માની સેવા કરવી, શિક્ષણ-જ્ઞાન આપનાર આચાર્ય અને ગુરુને પણ દેવ જેવા ગણી સન્માન કરવું. સેવા કરવી. અતિથિને પણ દેવ ગણી સેવા-સત્કાર કરવા. આ બધી બાબતો ફક્ત ઉપદેશથી જ નહીં, પણ દરરોજના

જીવનમાં તેનું આચરણ કરી શીખવવામાં આવતી.

ઘરમાં ગુરુજનો વડીલોને મોટેરાઓ પણ પોતે પ્રણામ કરતા. બાળકોને પણ તેમ કરતા શીખવતા. વળી દરરોજ પૂજા-ઉપાસના થતી અને વ્રત-પર્વનિમિત્તે પણ તે વિશેષરૂપમાં થતી. આ પ્રકારની ગુરુભક્તિ અને ગુરુસેવાના આદર્શ અને આચરણ, જાતિના સમાજમાં રોજિંદા વ્યવહારમાં સ્થપાયેલા હતાં.

દુર્ભાગ્યની વાત છે કે પરદેશી શિક્ષણની પ્રથા અને સભ્યતાના આચરણના મોહમાં ભારતના લોકો, પોતાની શિક્ષણ પદ્ધતિ અને શિક્ષણ આપતા ઋષિઓની વાત ભૂલી ગયા. રામાયણમાં શ્રીરામચંદ્રની પિતૃ-માતૃ ભક્તિ અને મહાભારતના ગુરુ આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીરૂપે, શિષ્યોની ભક્તિ અને આદર્શોની વાત દેખાય છે. તેવી ગુરુભક્તિ-ગુરુસેવાની વાત આજે તો કલ્પના જ ગણાવા લાગી છે. પિતૃ-માતૃ ભક્તિ કંઈક અંશે છે પણ નહીં જેવી જ. આથી પુત્ર-કન્યા અને બાળકોને માતા-પિતા અને ગુરુજનોના આશીર્વાદ, ગુરુ, આચાર્ય અને મહાપુરુષોના આશીર્વાદ કે કૃપા મળતી નથી. તેથી તેમના જીવન-સંયમ-સદાચાર વિનાના નીતિ-નિયમ વિનાના બની ગયા છે. શુંખલા જળવાતી નથી, મર્યાદા રહી નથી. શાંતિ મળતી નથી.

સમાજની આવી દુર્દશા જોઈને, સંઘ નેતા

આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ સમાજમાં ગુરુ ભક્તિ અને ગુરુ સેવાના આદર્શ અને શિક્ષણની પુનઃસ્થાપના કરવા વિચાર્યું. તેઓ શિવના અવતાર હતા. આચાર્ય અને ગુરુરૂપે પ્રકટ થયા. પૂજાના આસન પર બિરાજી, હજારો લોકોની પૂજા-આરતી અને પ્રણામ ગ્રહણ કરી. બધાને આશીર્વાદ અને શક્તિનો સંચાર કરવા લાગ્યા. દેશમાં ગુરુ પૂજાનું વાતાવરણ ફેલાયું. પ્રથમ કેટલાકે તેની ટીકા કરી. ઊંધું સમજી નિંદા કરી. પણ સાચી વાત સમજાતી બધાને આ ગુરુ પૂજાનું મહત્ત્વ અને જરૂરિયાત સમજાયા. સંઘના ગુરુ પૂજાના આ આદર્શ અને અનુષ્ઠાનોનો, દિવસે દિવસે લોકોમાં પ્રભાવ વધતો ગયો.

(૨૭)

ભારત એ ધર્મનો દેશ છે. ભારત હિન્દુઓનો દેશ છે. પ્રાચીનકાળથી અસંખ્ય ધાર્મિક મહાપુરુષો, સાધકો, તપસ્વીઓ અને અવતારો ભારતમાં પ્રગટ થયાં છે. તેમની લીલા, તપસ્યા અને સાધનાની ભૂમિથી, આખો દેશ તીર્થ અને મંદિરોનો બની ગયો છે. આટલાં બધા તીર્થો અને આટલા બધા મંદિરો, આશ્રમો વિશ્વના બીજા કોઈ દેશમાં નથી.

આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ સંન્યાસ ધારણ નહોતો કર્યો એ સમયની વાત છે. તેમની

ઉંમર ૧૭ કે ૧૮ વર્ષની હશે. ત્યારે એક વખત પોતાના ગુરુ યોગીરાજ બાબા ગંભીરનાથજીના દર્શન કરી. ગોરખપુરી પાછા ફરતી વેળાએ તીર્થધામ ગયામાં ઊતર્યા હતા. ઊતરતા જ જે દશ્ય જોયું, તે જોઈને તેઓ ચમકી જ ગયા. કેટલાક પંડાઓ ભેગા મળીને યાત્રાળુ સ્ત્રી-પુરુષોને માટે ખેંચા-ખેંચી અને ઝઘડો કરતા હતા. પ્રથમ તેમણે શાંતિથી તેમને છોડી દેવા સમજાવ્યા. પણ દુષ્ટો કંઈ તેનો ખરાબ સ્વભાવ છોડે ખરાં? તેઓ બધા આથી વધુ ગુસ્સે થઈને તેમને પણ હેરાન કરવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા. આથી બ્ર. વિનોદે પણ રૂદ્રરૂપ ધારણ કર્યું અને સિંહ જેવી ગર્જના કરી અને તેમની સામે જઈ ઊભા રહ્યા. પંડાઓ બ્રહ્મચારીનું રૂદ્રરૂપ અને ગુસ્સો, વિશાળ શક્તિશાળી શરીર જોઈ ગભરાયા. યાત્રાળુઓ તથા બ્રહ્મચારીને છોડી દઈ ભાગી ગયા.

બ્ર. વિનોદના મનમાં ખૂબ જ દુઃખ થયું અને વિચારવા લાગ્યા કે હજારો હજાર યાત્રાળુઓ આવે છે તેઓ બધા અસહાય છે. પંડાઓ તેમને પણ આવી જ રીતે હેરાન કરતા હશેને? આ તો પવિત્રતીર્થ નથી પણ પાપી ગુંડાઓનો ઉકરડો બન્યો છે. ધર્મને નામે યાત્રાળુઓને હેરાન કરવાનો રોજબરોજનો ધંધો કરે છે. આમ, વિચારો સાથે જ સંકલ્પ થયો કે ‘ભવિષ્યમાં હું તીર્થોમાંની બધી પાપ પ્રવૃત્તિઓ દૂર કરીને તીર્થ યાત્રાળુઓની સલામતી મળે અને શાંતિ મેળવે

એવી વ્યવસ્થા કરીશ.’ આમ નિશ્ચય કર્યો.

ઈ.સ. ૧૮૨૪માં ગયાજીમાં એક બનાવ બન્યો. એક બંગાળી મહિલા યાત્રાળુની લોભથી ધન માટે પંડાઓએ હત્યા કરી. ત્યારે ત્યાંના સ્થાનિક બંગાળીઓએ છાપામાં સમાજસેવા કરનારી સંસ્થાઓને પ્રતિકાર માટે નિવેદન કરી સહાયતા માટે આગળ આવવા આહ્વાન આપ્યું.

આચાર્યદેવે આ તક ઝડપી લીધી. તેમણે કરેલા સંકલ્પને વાસ્તવિક કાર્યના રૂપમાં ફેરવી નાંખવાનો અવસર મળી ગયો. તેઓ થોડાક કાર્યકરોને લઈ ગયા ધામ પહોંચી ગયા. થોડાક મકાનો ભાડે રાખીને યાત્રાળુઓને સલામત રહેવાની અને તેમને પરવડે તેટલા ખર્ચે શ્રાદ્ધકર્મ-પિંડદાનની વ્યવસ્થા કરી. બીમાર યાત્રાળુઓ માટે દવા-દાડૂ તથા સારવારની વ્યવસ્થા કરી.

આ વ્યવસ્થાથી દેશવાસીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું અને આકર્ષાઈને, દાનવીરોએ આ કાર્યમાં આગળ આવી ઉદાર હાથે સહાય કરી અને સંઘના ગયા સેવાશ્રમની સ્થાપના થઈ. જ્યાં હજારો યાત્રાળુઓને આશ્રય મળવા લાગ્યો. આ વ્યવસ્થામાં પંડાઓએ ખૂબ જ વિરોધ કર્યો. આશ્રમના કાર્યકરોને હેરાન-પરેશાન કરતા, મારતા, પકડી રાખતા. આવી અનેક મુશ્કેલીઓ અને વિઘ્નોમાં સંઘના કાર્યકરોએ પીછેહઠ ન કરી.

(૨૮)

તીર્થસ્થાન ગયાજીમાં આશ્રમ સ્થપાયો અને તેવી જ સલામતી અને શાંતિની વ્યવસ્થા માટે દેશના બીજાં તીર્થસ્થાનો પ્રયાગ, કાશી, પુરી વગેરેમાં આશ્રમની સ્થાપના થઈ. અહીં પણ સલામત રહેવાની, તીર્થકાર્ય કરવાની સાથે માંદગીમાં તબીબી સારવારની વ્યવસ્થા થતી જ સાથે આશ્રમોમાં ત્રિસંધ્યા પૂજા આરતી-ભજન-કીર્તન, યજ્ઞ, પ્રવચનનું આયોજન થતું. જેથી સાચાધર્મનો પ્રભાવ વધે.

જુદાં જુદાં તીર્થસ્થાનોમાં જુદાં જુદાં ઉત્સવ

પર્વોએ મેળા કે ધાર્મિક કાર્યક્રમો થતા, આવા પ્રસંગે દેશમાંથી લાખો લોકો ભાગ લેવા આવતા. ગયાજીમાં શ્રાદ્ધપક્ષ (પિતૃપક્ષ), પૂરીમાં રથયાત્રા, હરિદ્વાર અને પ્રયાગમાં કુંભમેળા, કુરુક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણનો વગેરે પ્રસંગોને યાત્રાળુઓની સગવડ-સુવિધા માટે સ્વેચ્છા સેવકો સાથે કેમ્પ યોજાતા. જેમાં રહેવા-જમવાની સગવડ, ભૂલા પડેલાને માર્ગદર્શનની વ્યવસ્થા, પાણીની વ્યવસ્થા, સ્નાનઘાટ ઉપર પહેરો રાખવો, ભીડ નિયંત્રણ કરવું વગેરે કાર્યો સાથે તબીબી સગવડની વ્યવસ્થા થતી. આ પ્રસંગે પૂજા-આરતી, પ્રવચનો, યજ્ઞ વગેરે થતાં દેશના, ધર્મના અગ્રગણ્ય નેતાઓના સંમેલન યોજી, તેમના વિચારો પણ રજૂ થતાં.

લોકો સંઘના આ તીર્થ સંસ્કાર કાર્યની મુક્તકંઠે પ્રશંસા ખૂબ જ ઉત્સાહથી કરે છે. આ કાર્યથી પ્રભાવિત થયેલા એક દેશનેતાએ કહ્યું કે, ‘સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ ઘણાં બધા ધર્મ-સમાજના લોકોપયોગી કાર્યો કર્યા છે. પરંતુ તેઓએ ફક્ત તીર્થસંસ્કારનું કાર્ય જ કર્યું હોત તો પણ, તેઓ ઇતિહાસમાં અમર બની ગયા હોત.’

(૨૯)

આ વિશ્વ જગતએ શક્તિનું રમકડું છે. શક્તિ એ જ પ્રાણ, શક્તિ એ જ જીવન છે. જેની પાસે

શક્તિ નથી તે પ્રાણ વિનાનો નિર્જીવ જેવો છે. શક્તિ વિનાના દુર્બળ, ડરપોક અને કાયરોને બચવાનો માર્ગ નથી અને બચતા પણ નથી. ‘વીર ભોગ્ય વસુંધરા’ વીરો જ પૃથ્વીને ભોગવી શકે છે. શક્તિની, સાધના, શક્તિની પ્રાપ્તિ, શક્તિનું અનુસરણ અને ઉપયોગએ જીવતા હોવાનું લક્ષણ છે. જે વ્યક્તિ, સમાજ, દેશ શક્તિહીન છે તે દુર્બળ છે. આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ તેમની દિવ્યદષ્ટિથી આપણા દેશ અને હિન્દુ ધર્મની દુર્દશાનું કારણ બતાવ્યું કે, ‘આપણે શક્તિહીન અને શક્તિની પ્રાપ્તિમાં પણ ઉદાસ છીએ. માટે આગેકૂચ વિકાસ કરવો હોય તો પ્રથમ શક્તિશાળી બનવું આવશ્યક છે.’

ભારતનો વિશાળ જનસમુદાય શારીરિક શક્તિહીન, ચારિત્ર્ય દૃઢતાનો અભાવ અને આત્મવિશ્વાસ વિનાનો છે. સાથે તેમનામાં એકતા અને સંગઠન પણ નથી. જેથી પોતાના રક્ષણમાં પણ અસમર્થ બને છે. આચાર્યદેવે આખા હિન્દુ સમાજને ઢંઢોળતાં કહ્યું કે, ‘હિન્દુઓ શું તમે ભૂલી ગયા કે તમે શક્તિના ઉપાસક અને પૂજારી છો ? તમે એકાદ વખત પણ વિચારતા નથી કે તમારા દેવદેવીઓ બધા શસ્ત્રોથી સુસજ્જ છે ? દુષ્ટો, રાક્ષસો, દાનવોનું દમન અને વધ કરવો અને સાધુ, સજ્જનોનું રક્ષણ અને પાલન કરવું એ જ તેમની જીવનલીલા છે. શિવજી, ત્રિશૂળ, કૃષ્ણ

સુદર્શનચક્ર, રામચંદ્ર ધનુષ્યબાણ, દુર્ગા (અંબા) દસ હાથમાં દસ શસ્ત્રોથી અને કાલિકા લોહીયાળ ખડગ ધારણ કરેલ છે. આવા દેવદેવીઓની આરાધના કરનારો શું દુર્બળ, ડરપોક, કાયર હોય કે તેમના જેવો શક્તિશાળી હોય ?’

સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ તરુણ બાળકો અને યુવકોને સંયમ સાથે આ શક્તિ સાધનાની દીક્ષાના મંત્રો આપ્યા. અને જણાવ્યું, ‘સંઘે શક્તિ કલોયુગે’ મિલન, એકતા અને સંગઠન રચો. ક્ષાત્ર શક્તિથી તેજસ્વી બનો.

હિન્દુ જાતિ તેનો પોતાનો ઇતિહાસ ભૂલી ગઈ છે. શક્તિની સાધનામાં આ જાતિ એક દિવસ જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતી. જગતના ઘણાં દેશોમાં તેનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિઓ અને સામ્રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યા હતાં. આ ગૌરવની વાત હિન્દુઓ જાણતા નથી. ધર્મરાષ્ટ્રના ઘડતર માટે દિગ્વિજય કરી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા. ચક્રવર્તી રાજા બનતા, એ વાતનો આજે હિન્દુઓ વિશ્વાસ પણ કરવા માંગતા નથી.

હિન્દુ જાતિનો ધર્મ એ જ પ્રાણ છે. ધર્મના આદર્શોથી જ જીવન, ચારિત્ર્ય, સમાજ ઘડાયેલો હતો. ધર્મના નામે અને કાર્યક્રમોમાં હિન્દુ જનતા ભેદ, વિરોધ, નાત-જાત, બધું જ ભૂલીને ભેગા થાય છે. પ્રજા તહેવારોમાં લાખોની સંખ્યામાં તીર્થયાત્રા કરે છે. મંદિરોમાં દેવ દર્શન કરી પૂજા પ્રસાદ ધરાવે છે. આજે પણ આ પ્રકારે

થાય છે, પરંતુ તેનો અર્થ અને ઉદ્દેશ્ય જાણતા નથી કે એમાંથી કોઈ પ્રેરણા લેતા નથી.

સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ આ મૂળ પકડીને કાર્ય યોજના શરૂ કરી. દુર્ગા પૂજા (નવરાત્રિ), કાલીપૂજા (દીવાળી), જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રિ વગેરે તહેવારોની ઉજવણી શરૂ કરી. આ પ્રસંગે સામૂહિક ભજન-કીર્તન, પૂજા, અસ્ત્ર-શસ્ત્ર સાથેની આરતી, પુષ્પાંજલિ વગેરે થતું. આ રીતની ઉજવણીઓ દ્વારા લોકોની શ્રદ્ધા ભક્તિ વધે, ભેદ-વિરોધ ભૂલીને એકત્રિત બને એકતા થાય. પ્રવચનો દ્વારા દેવદેવીની લીલા મહિમા સમજે. સંઘ શક્તિ ક્ષાત્રશક્તિનું નિર્માણ થાય.

આમ, દેવ-દેવીઓના પૂજન કાર્યક્રમો દ્વારા દેવ-દેવીઓ પરથી પ્રેરણા લે. તેમના આશીર્વાદ ગ્રહણ કરી. શક્તિશાળી બળવાન બને. અન્યાય, અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરે તેવી પ્રેરણા મેળવે. સજ્જનોની રક્ષા થાય તેવું આયોજન સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ કર્યું.

(૩૦)

ભારત દેશ, એ હિન્દુ સ્થાન છે. ભારતના રહેવાસીઓ મૂળ આર્ય હિન્દુ છે. આજે પણ ભારતમાં ચારભાગમાંથી, ત્રણ ભાગ હિન્દુઓ છે. હિન્દુ જાતિ જ્યારે ઉન્નત હતી. ત્યારે ભારત દેશ પણ ઉન્નત અને વિકાસ પામેલો હતો. તે યુગ સુખ અને સમૃદ્ધિનો યુગ હતો. પરંતુ ૬૦૦

વર્ષના મુસલમાન અને ૨૦૦ વર્ષના અંગ્રેજ રાજ્યકાળમાં અત્યાચાર અને આક્રમણો થયા. આ આઘાત અને ભાંગફોડને કારણે, હિન્દુ સમાજ છિન્ન-ભિન્ન અને દુર્બળ બની ગયો છે. ભાતૃત્વની ભાવના રહી નથી. એકતા અને સંગઠન મિલન રહ્યું નથી. હિન્દુઓના પતનને કારણે ભારતનું પણ અધઃપતન થયું છે.

હિન્દુ જનતા જો એકત્ર થાય, સંગઠિત બને તો હિન્દુ જાતિ ફરીથી શક્તિશાળી અને ઉન્નત બને. ભારત પણ ઉન્નત અને સમૃદ્ધ બને. આમ, બનશે તો જ જગતમાં ઊંચા મસ્તકે ઊભો રહી શકાશે. સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ હિન્દુ જનતાને સંગઠિત અને શક્તિશાળી બનવાનું આહવાન કરતાં જણાવ્યું કે, ‘હિન્દુઓમાં બુદ્ધિ, વિદ્યા, ધન સંપત્તિ, શક્તિ સામર્થ્ય છે, પણ તેમને સંગઠિત કરી શકાશે તો જ સમાજ ફરી

શક્તિશાળી બની શકશે. અને આત્મરક્ષણ તથા સ્વબચાવ કરી શકશે.’

હિન્દુઓને સંગઠિત થવામાં કેટલીક બાબતો અડચણરૂપ છે. એ દર્શાવી તે દૂર કરવાના ઉપાયોનું આયોજન કર્યું.

(૧) હિન્દુઓને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે નિષ્ઠાનો કે ગૌરવનો અભાવ છે. ભણેલાઓને, હિન્દુ તરીકે ઓળખવામાં શરમ આવે છે. પૂજા-ઉપાસના પણ છોડી દે છે. જે કાંઈ થોડી પૂજા ઉપાસના કે ઉત્સવો થાય છે તે આનંદ-વિનોદ માટે અને ફક્ત ઘોંઘાટ જ હોય છે.

(૨) આવી મનોવૃત્તિને કારણે આજે રહેણીકરણી, પહેરવેશ, ખાવા-પીવામાં, હિન્દુઓનો ભાવઆદર્શ અને સદાચાર-શિષ્ટતા રહી નથી. મિલન-ભાતૃત્વભાવ, પોતાની જાતિ સમાજ પ્રત્યેના કર્તવ્ય અને જવાબદારી તરફ બેદરકાર છે.

(૩) રાજનીતિના ચક્કરમાં હિન્દુ નેતાઓએ હિન્દુ જનતાને, હિન્દુ તરીકે ઓળખવાનું સ્વાધીનતા પહેલેથી જ બંધ કર્યું છે. આજે પણ ‘ભારતીય’ તરીકે ઓળખાવે છે.

(૪) હિંદુ સમાજનું જ એક અંગ કે જેઓ પછાત અને અસ્પૃશ્ય છે. તેમાંના ઘણા આજે પણ પર્વતો અને જંગલોમાં રહે છે. તેઓને હિન્દુ સમાજ અંગ તરીકે ગણાતા નથી. શિક્ષિત અને ઉચ્ચ

સમાજે તેઓની અવગણના અને ઉપેક્ષા કરી છે. તેમને કોઈ સહાય પૂરી પાડી નથી. જેથી આ અંગના લોકો ધર્માંતર કરી રહ્યા છે.

હિન્દુ સમાજની આ દુર્દશા દૂર કરવાની યોજના આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ ‘હિન્દુ સમાજ સમન્વય’ દ્વારા આપી. આ યોજના હેઠળ ગામે-ગામ ‘હિન્દુ મિલન મંદિર’ કેન્દ્રો અને ‘હિન્દુ રક્ષક દળ’ ઊભા કરવા જોઈએ.

(૩૧)

‘હિન્દુ મિલન મંદિર’ માં સર્વ હિન્દુઓનો સરખો જ અધિકાર છે. અસ્પૃશ્યતા કે ભેદાભેદ નથી. બધા સંપ્રદાયના હિન્દુઓ ભેગા મળી ધાર્મિક કાર્યક્રમો કરે. જેઓ પોતાનો ધર્મ છોડીને બીજા ધર્મમાં જોડાયા છે. તેમને શુદ્ધિ કરી, મૂળ હિન્દુ ધર્મ અને સમાજમાં પાછા લાવવા. પછાત અને ગરીબ હિન્દુઓને, દુઃખ અને મુશ્કેલીના સમયમાં સહાય કરી આગળ લાવવાના પ્રયત્નો કરવા.

હિન્દુ મિલન મંદિરમાં રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, ચંડીપાઠ વગેરે ધર્મગ્રંથોનો પાઠ થાય. મહાપુરુષો પ્રતિ ભક્તિ, પિતા-માતા-ગુરુજનો પ્રત્યે શ્રદ્ધા વિનય રાખવાનું શિક્ષણ અપાય. સમાજની માનનીય વ્યક્તિઓને આદર અપાય. પોતાના ધર્મ-પ્રત્યે

નિષ્ઠા જાગૃત કરી, આદર્શો અને કર્તવ્યની ભાવના જાગૃત કરી. ધર્મના પ્રચાર માટે વિવિધ જાતના કાર્યક્રમોની વ્યવસ્થાનું આયોજન કરવું.

‘હિન્દુ રક્ષકદળ’માં ધર્મ, સમાજ, નારી, મંદિરો, મૂર્તિઓ તીર્થસ્થાનોના રક્ષણની ભાવના જાગૃત કરવી અને તે કર્તવ્ય પાલન તથા સ્વરક્ષણ માટે, અસ્ત્ર-શસ્ત્રની તાલીમ આપવી. દેશ-સમાજ-પ્રત્યેના કર્તવ્યની ભાવના જાગૃત રાખવી.

(૩૨)

હિંદુ સંગઠનની કાર્ય પદ્ધતિ અને આત્મરક્ષણ માટે, સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ શીખ ગુરુ ગોવિંદસિંહજીના આદર્શની પ્રેરણા આપી. તેમણે જે રીતે સમાજને સંગ્રામી બનાવ્યો તેવી જ રીતે, સમાજને લડાયક શક્તિશાળી બનાવવા તે કાર્ય હિન્દુ રક્ષકદળનું છે. મહારાષ્ટ્રમાં છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે, મરાઠાઓને સંગઠિત કરી. શક્તિશાળી ‘હિન્દુ રાષ્ટ્ર’ની સ્થાપના કરી હતી. તેવી જ રીતે ભારતને ‘હિન્દુ રાષ્ટ્ર’ના ઘડતર માટેની પ્રેરણા આપનાર સ્વામી પ્રણવાનંદજી મહારાજ છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૧ની ૮મી જાન્યુઆરી, પોષ સુદી એકાદશીના દિવસે આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ પોતાનો સ્થૂળ દેહનો ત્યાગ કરી. વિશાળ સંઘરૂપી દેહમાં પ્રવેશ કર્યો.

સ્વામીજીના ચરણે શત્ શત્ કોટિ પ્રણામ....

ૐ

બાંગ્લાદેશમાં પાઠ્યપુસ્તકમાં યુગાચાર્યશ્રી સંબંધી પાઠનો થયેલ સમાવેશ

(ઈ.સ. ૧૯૭૪ના પાઠ્યપુસ્તકમાં
સમાવેયેલ પાઠનો અનુવાદ)

(માસિક ‘હિન્દુ મિલન મંદિર’ - વર્ષ-૨૬,
અંક-૮, પાના નં. ૩૫૫-૩૫૬)

અત્યારે બાંગ્લાદેશની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન અપાઈ રહ્યું છે. એમાં અભ્યાસ કરતા હિન્દુ વિદ્યાર્થીઓને અત્યારે હિન્દુ ધર્મનું શિક્ષણ આપતા પાઠ્યપુસ્તકો વાંચવાં પડે છે. એવા જ એક પાઠ્યપુસ્તકમાં અત્યારે ભારત સેવાશ્રમ સંઘના સ્થાપક યુગાચાર્ય સ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદજી મહારાજ સંબંધી એક પાઠનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તકનું નામ છે ‘હિંદુ ધર્મશિક્ષણ’ ૨૪૮ પાનાંના આ પુસ્તકની રચના (૧) શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઘોષ ઠાકુર એમ.એ સમ્પતીર્થ (સુવર્ણ પદક પ્રાપ્ત), દર્શન શાસ્ત્રી, સિદ્ધાંત વાગીશ, ભક્તિભૂષણ. (૨) શ્રી અવિનાશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય, કાવ્ય-જયોતિષતીર્થ, વિદ્યારત્ન, જયોતિષાર્ણવ તથા (૩) ડૉ. મુજાહારઉદ્દીન અહમદ, એમ.એ., બી.એલ. ડી.ફીલ. નામના ત્રણ શ્રેષ્ઠ પંડિતોએ કરી છે. ટેક્ષબુક બોર્ડ, ઢાકા તરફથી

બાંગ્લાદેશની સ્કૂલોને માટે, આ પુસ્તકને એક પાઠ્યપુસ્તક તરીકેની મંજૂરી મળી ગઈ છે. ‘શ્રી પ્રણવાનંદ : ત્યાગ, સંયમ, સત્ય અને બ્રહ્મચર્યની સાક્ષાત્ પ્રતિમૂર્તિ’ એ શીર્ષક હેઠળ યુગાચાર્યશ્રીનાં જીવન-વૃત્તાંત, ઉપદેશ અને કાર્યોનો ટૂંકો પરિચય કરાવતો એક પાઠ, એમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે.

પાઠ

ઈ.સ. ૧૮૯૬ની ૨૮મી જાન્યુઆરી, બંગાળ ૧૩૦૨ની ૧૬મી માઘ તારીખે બુધવારને દિવસે માઘી પૂર્ણિમાની શુભ તિથિએ સ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદજીનો આવિર્ભાવ ફરીદપુર જિલ્લાના માદારીપુર સબ ડિવિઝનના બાજીતપુર નામના ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ શ્રી વિષ્ણુચરણદાસ અને માતાનું નામ સારદાદેવી હતું. સ્વામીજીનું બાળપણનું નામ હતું વિનોદ.

બાળપણથી જ વિનોદ ત્યાગ, સંયમ, સત્ય અને બ્રહ્મચર્યની સાક્ષાત્ પ્રતિમૂર્તિ સમા હતા. પોતાના ઉપદેશમાં તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે : ‘ધર્મ નથી માળા-ઝોળીમાં, ધર્મ નથી ટીલાં-ટપકામાં, ધર્મ નથી મંદિર-મસ્જિદમાં, ધર્મ નથી વેદ-બાઈબલમાં કે પુરાણ-કુરાનમાં, ધર્મ છે ત્યાગમાં, સંયમમાં, સત્યમાં અને બ્રહ્મચર્યમાં.’ આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેઓશ્રીએ માત્ર પોતાના

જીવનનું જ નહીં, પણ સમસ્ત દેશવાસીઓનાં, ખાસ કરીને દેશના બાળકો અને યુવાનોમાં જીવનનું ઘડતર ઘડવાનું બીડું ઝડપી લીધું હતું. તેથી જ તો તેઓશ્રીએ પોતે સ્થાપેલા દરેક આશ્રમની સાથે બ્રહ્મચર્ય-વિદ્યાલય (ગુરુકુળ)ની પણ સ્થાપના કરી હતી. તેઓશ્રી એવો અભિપ્રાય પણ ધરાવતા હતા કે જીવસેવા એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. તેથી જ તેઓશ્રીએ ‘સેવાશ્રમ’ નામની અસંખ્ય સંસ્થાઓ દેશભરમાં તેમજ પરદેશોમાં પણ શરૂ કરી હતી. એવી સંસ્થાઓ માત્ર બાંગ્લાદેશમાં જ નહીં, પણ સમગ્ર દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં તેમજ ગામડાઓમાં હજુ પણ અસ્તિત્વમાં છે, અને લોકોની વિવિધ સેવાઓ બજાવી રહી છે. તીર્થયાત્રીઓની તેમજ સંકટગ્રસ્ત માનવીઓની સેવા, ન્યાત-જાતનો કોઈ પણ ભેદભાવ રાખ્યા વગર આ સંસ્થાઓ કરે છે. હિંદુ જાતિના મનમાં તેઓશ્રીએ એક નવીન ઉત્સાહ, હિંમત અને આત્મશ્રદ્ધાનો સંચાર કર્યો હતો. તેઓશ્રી એમ કહેતાં હતા કે: ‘હિંદુ જાતિની અંદર અત્યારે જે એક પ્રકારની શંકા-કુશંકા ધર કરી બેઠી છે. તે સંપૂર્ણ પાયા વગરની છે. એ માત્ર ભ્રમમૂલક છે. એને માટે બીજું કોઈ જ યોગ્ય કારણ નથી. હિંદુઓના મનમાં એવી શંકા દઢમૂળ બની ગઈ છે કે તેમનું અસ્તિત્વ હવે સલામત નથી. હિંદુઓ આજે આત્મ વિસ્મૃત બની બેઠા છે. તેમની અંદર નાસ્તિકતા અને સ્વચ્છંદતા આવી

ગઈ છે. આસ્તિકતા અને શ્રદ્ધામાંથી જ શક્તિ આવે છે. પરંતુ હિંદુઓમાં આ બે વસ્તુઓનો સાવ અભાવ વર્તાય છે. તેથી જ તેઓ દુર્બળ અને કાયર બની બેઠા છે. અને સશંકચિત્તે બીતાં-બીતાં જીવી રહ્યાં છે. મુસલામાનોમાં બીજી ગમે તે ખામી ભલે હોય, પણ તેઓ નાસ્તિક નથી; તેઓ ઈશ્વર, શાસ્ત્ર અને મહાપુરુષોમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. ધર્મને તેઓ પ્રાણના જેવો પ્રિય ગણે છે. તેથી જ તેઓ સબળ છે. હિંમતવાન છે. હિંદુઓને આજે ધર્મ, ઈશ્વર, શાસ્ત્ર વગેરેની કંઈ જ પડી નથી. તેથી તે આજે દુર્બળ બની ગયા છે. ધર્મ, ઈશ્વર, શાસ્ત્રો અને મહાપુરુષો ઉપરનો ગુમાવેલ વિશ્વાસ જો હિંદુઓ ફરીથી પ્રાપ્ત કરી શકશે તો તેઓ ફરીથી સબળ બની શકશે. અને દુષ્ટો, દુરાચારીઓ અને જુલમ બાજોથી બીવાનું કોઈ કારણ ત્યારે તેમને માટે રહેશે નહીં. હિંદુ ધર્મએ તો ખરેખર વીર્યપ્રદ ધર્મ છે. એનો આશ્રય લીધા પછી કોઈ દુર્બળ બની શકે જ નહીં.’

ધર્મ સંબંધી તેમના સિદ્ધાંતો તેમણે પ્રશ્નોત્તર રૂપે નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યા હતા:

- (૧) જીવનનું ધ્યેય શું ? - મહામુક્તિ, આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ.
- (૨) ધર્મ એટલે શું ? - ત્યાગ, સંયમ, સત્ય અને બ્રહ્મચર્ય.
- (૩) મહામૃત્યુ એટલે શું ? - આત્મ વિસ્મરણ.

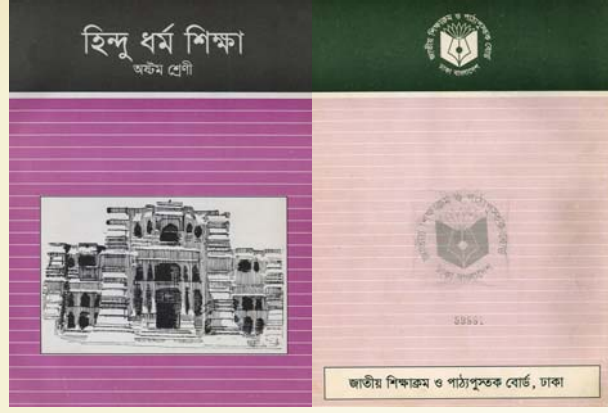
- (૪) ખરું જીવન એટલે ? - આત્મજ્ઞાન, આત્મસ્મૃતિ, આત્માનુભૂતિ.
- (૫) મહાપુણ્ય એટલે ? - વીરત્વ, પુરુષત્વ (પૌરુષ), મનુષ્યત્વ, મુમુક્ષત્વ.
- (૬) મહાપાપ એટલે ? - દુર્બળતા, ભીરુતા, કાયરતા, સંકુચિતતા, સ્વાર્થ પરાયણતા.
- (૭) મહાશક્તિ એટલે ? - ધીરતા, સ્થિરતા અને સહિષ્ણુતા.
- (૮) શ્રેષ્ઠ ભાથું એટલે ? - આત્મવિશ્વાસ, આત્મનિર્ભરતા, આત્મમર્યાદા.
- (૯) મહાશત્રુ એટલે ? - આળસ, નિંદ્રા, તંદ્રા, જડતા, ષડ્રિયુઓ અને ઈન્દ્રિયો.
- (૧૦) પરમમિત્ર એટલે ? - ઉદ્યમ, ઉત્સાહ અને ખંત.
- (૧૧) ઈન્દ્રિયો ની ઉત્તો જ ના, ષડ્રિયુઓની પજવણીમાંથી બચવાનો ઉપાય શો ? - સદા સર્વદા શરીરની નશ્વરતા, જગતની અનિત્યતા અને જીવનના અંજામરૂપ મૃત્યુ સંબંધી વિચારો અને ચિંતનોનું સેવન.
- (૧૨) “વીર્ય એ જ જીવન, વીર્ય એ જ પ્રાણ, વીર્ય એ જ મનુષ્યનું યથા સર્વસ્વ. આ વીર્યનું રક્ષણ કરવાથી જ, મનુષ્ય દેવ બની જાય છે. આ વીર્યનો

નાશ કરવાથી જ, મનુષ્ય પશુત્વને પામે છે. વીર્ય ધારણ અને ઈન્દ્રિય નિગ્રહ દ્વારા જેઓ મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે મથતા રહે છે. તેઓ મને મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિકપ્રિય છે. દૂરમાં કે નિકટમાં, ગમે ત્યાં તેઓ ગમે ત્યારે કેમ ન હોય તોયે, મારી શક્તિ હંમેશાં કવચની માફક તેમનું રક્ષણ કરશે.”

અભ્યાસ માટેના પાઠો (સ્વાધ્યાય)

- (૧) સ્વામી પ્રણવાનંદજી કોણ હતા ? તેમનું જન્મ સ્થાન ક્યાં હતું ? તેમનું બાળપણનું નામ શું હતું ? તેમના માતા-પિતાનાં નામ જણાવો.
- (૨) તેમની વિશેષ કારકિર્દી કંઈ ?
- (૩) તેમણે પ્રચાર કરેલા ધર્મ સિદ્ધાંતો શા હતા ? હિંદુઓના અધઃપતનનું કારણ તેમણે ક્યું બતાવ્યું હતું ? તેમના જીવનનું ધ્યેય શું હતું ?
- (૪) તેમના ઉપદેશોનું વર્ણન કરો અને તે વિષેનો તમારો અભિપ્રાય બતાવો.
- (૫) બ્રહ્મચર્યના પાલનની શી જરૂર છે ? ઈન્દ્રિયો ની ઉત્તો જ ના અને ષડ્રિયુઓની પજવણીમાંથી બચવાનો ઉપાય શો ?

સુધારેલા અભ્યાસક્રમ મુજબનો પાઠ

(અનુવાદ)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પાઠ્યપુસ્તક બોર્ડ દ્વારા
ઈ.સ. ૧૯૮૭ના શિક્ષણ વર્ષથી
ધો. ૮ના પાઠ્યપુસ્તકરૂપે માન્ય

હિન્દુ ધર્મ શિક્ષણ

(ધોરણ-૮)

રચનાકાર - લેખકો

ડૉ. પરેશચંદ્ર મંડલ

ડૉ. દિલિપકુમાર ભટ્ટાચાર્ય

નિરંજન અધિકારી

સંપાદક

યૂનીલાલરાય ચૌધરી

અનિતા શર્મા

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પાઠ્યપુસ્તક બોર્ડ, ઢાકા
પાના નં. ૮૯ - ૯૨.

સ્વામી પ્રણવાનંદ

આજથી લગભગ સો એક વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. આ દેશમાં ત્યારે બ્રિટિશ શાસન ચાલતું હતું. દેશની સ્વાધીનતા મેળવવા માટે સ્વદેશી આંદોલન શરૂ થયું. આ યુગમાં એક અગ્રગણ્ય નેતા (નાયક) વ્યક્તિ હતા, વિનોદ બ્રહ્મચારી. માદારીપુર જિલ્લાના બાજતપુર ગામમાં ઈ.સ. ૧૮૮૬ની ૨૯ની જાન્યુઆરી એ તેમનો જન્મ થયો હતો. પિતા વિષ્ણુચરણ ભુંઈઆ રાજા સૂર્યકાંતરાયની બાજતપુરની જમીનદારીમાં કારભારી પદ પર કામ કરતા હતા. માતા સારદાદેવી ખૂબ જ ભક્તિવાન હતા. વિષ્ણુચરણ ભુંઈઆ ને ચાર દીકરા અને બે દીકરીઓ હતી. તેમાં વિનોદ એ ત્રીજું સંતાન હતું.

આ વિનોદના જન્મ પહેલાં સારદાદેવીને સ્વપ્નમાં દર્શન થયાં હતાં કે સાક્ષાત્ સ્વયં મહાદેવ શિવ, તેમના પુત્રરૂપે ખોળામાં આવ્યા છે. આ સ્વપ્નની વાત તેમણે પતિને પણ વર્ણવી અને બંને આનંદ મને આ દેવના આગમનની રાહ આતુરતા પૂર્વક જોતાં રહ્યા અને બરાબર સમયે પુત્રરૂપે શિવનું પ્રાગટ્ય તેમના કુટુંબ સંસારમાં થયું:

નાનપણથી જ વિનોદની શિવભક્તિ હતી.

ત્યારથી તે ઝૂં કાર સાધના કરતો હતો. ધર્મચરણ સાથે સાથે વિનોદનો બાળ અને કિશોર વયનો અભ્યાસ પણ આગળ વધતો રહ્યો. બાજતપુર ગામની ઉચ્ચ અંગ્રેજી વિદ્યાલય (હાઈસ્કૂલ)ના વિનોદ વિદ્યાર્થી હતા. આ સમયે સ્વદેશી આંદોલન શરૂ થયું. વિનોદનું મન હવે અભ્યાસમાં રહ્યું નહીં. આ શાળામાંથી તેમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી હતી. ક્રમે કિશોર વિનોદ તપસ્વી બ્રહ્મચારીરૂપે ઓળખાતા થયા. એ સમયે ગામડાઓમાં હરિ સંકીર્તનનો ખૂબ પ્રચાર હતો. વિનોદને પણ હરિ સંકીર્તન ખૂબ જ ગમતું અને તેણે પોતાની પણ હરિ સંકીર્તનની મંડળી બનાવી હતી. વિનોદનું શારીરિક બળ પણ ખૂબ જ હતું. વળી તે શક્તિશાળી હોવા છતાં સંયમનું જ પ્રગટરૂપ હતું. તે ભોજન સાદું અને શાકાહારી ભાત-દાળ-બાફેલ બટાકા જ જમતો. દિવસે અને રાત્રે એકાદ કલાકથી વધુ ઊંઘતો ન હતો. નિયમિત વ્યાયામ કરતો. વાતો ખૂબ જ ઓછી જરૂર પૂરતી (ખપ પૂરતી) જ બોલતો. એક પાટ ઉપર જ સૂતો. આ રીતે પોતાના જીવનમાં ચારિત્ર્ય ઘડતર કરી. વિનોદ તેમના સાથીઓને સંયમ અને બ્રહ્મચર્ય પાલનમાં પ્રેરણા આપતો વિનોદ ક્રમે ક્રમે સાધુ વિનોદનામે ઓળખાવા લાગ્યો. બાજતપુરનો તેનો આશ્રમ ઘણો પ્રખ્યાત થઈ ગયો.

પ્રખ્યાત સાધક ભોલાનંદગિરિ એકવાર બાજતપુરના આશ્રમમાં પધાર્યા હતા.

વિનોદની માતાએ ભોલાનંદગિરિજીને પ્રણામ કરી પ્રાર્થના કરી જણાવ્યું કે, ‘મારા આ દીકરાએ ભણતર પણ વધુ કર્યું નહીં અને સંસારમાં પણ ઉદાસીન છે, મન નથી. તેનું શું થશે?’ ભોલાનંદગિરિએ વિનોદને જોતાં જોતાં હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘અરે દીકરી ! તારો આ દીકરો તો રાજ ચક્રવર્તી છે. ગભરાવ નહીં. (અરે બેટી ! તેરા યે લડકા તો રાજ ચક્રવર્તી હે ગભરા મત)’ સાથે જ ભોલાનંદગિરિ મહારાજની આ ભવિષ્યવાણી સફળ થઈ હતી. તે દિવસનો વિનોદ પછીથી સ્વામી પ્રણવાનંદરૂપે પ્રખ્યાત બન્યા.

સ્વદેશી આંદોલન ક્રમે ક્રમે વિશાળરૂપ લેતું હતું. માદારીપુર એ વિપ્લવવાદીઓનું પ્રખ્યાત કેન્દ્ર બન્યું હતું. વિપ્લવી પૂર્ણદાસ આ જ વિસ્તારના રહેવાસી હતા. તેમણે પણ બ્રહ્મચારી વિનોદની સંગઠન શક્તિની વાત સાંભળી બાજતપુર આવી વિનોદની મુલાકાત લીધી. સ્વાધીનતા સંગ્રામીઓને સંગઠિત કરવાની બાબતે વિનોદ આગળ આવ્યા. ઢાકા, બરિશાલ, ચટ્ટગામ વગેરે જિલ્લા અને વિસ્તારના વિપ્લવીઓ અવર-નવર તેમના આશ્રમની મુલાકાતે આવતા રહેતા. આ વાત જાણીતી બનતા ઈ.સ. ૧૯૧૪માં બ્રિટિશ પોલીસે બ્રહ્મચારી વિનોદને ફરિદપુર કાવતરા કેસમાં આરોપી બનાવી ધરપકડ કરી પણ કોઈ પુરાવા ન મળતા છોડી દીધા.

બ્રહ્મચારી વિનોદ સમાજની ઉન્નતિના વિચારો કરતા હતા. તેમણે અનુભવ્યું કે, આદર્શ સંઘના માધ્યમથી જાતિને સમૃદ્ધિના માર્ગ પર દોરી શકાય. સંઘ જીવનનો આદર્શ દુઃખી, લાચાર, અસહાય, મનુષ્યની સેવા કરવી. થોડા સમય પછી બ્રહ્મચારી વિનોદના પિતાજીનું દેહાવસાન થયું. માતાના આદેશ મુજબ પિતાનું શ્રાદ્ધ, તર્પણ અને પિંડદાન માટે ગયાધામમાં ગયા. ત્યાં તીર્થયાત્રીઓને પંડાઓ દ્વારા થતી હેરાનગતિ - લૂંટ જોઈ તેમને દુઃખ થયું. તેમણે નિશ્ચય કર્યો. હિન્દુઓના તીર્થોનો સંસ્કાર કરવાનું પ્રથમ અને મુખ્ય કામ બનાવીશ.

પરત ગામમાં આવી, બ્રહ્મચારી વિનોદ સેવાના જુદાં જુદાં કાર્યો ચલાવતાં રહ્યા. તેમના પ્રયત્નથી માદારીપુર, બાજીતપુર, ખુલના વગેરે સ્થળોમાં સેવાશ્રમની સ્થાપના થઈ. કુદરતી આફતો, રોગચાળાઓ, દુષ્કાળ વગેરેમાં બ્રહ્મચારી વિનોદ તેમણે સ્થાપેલા સેવાશ્રમ દ્વારા તેમના કાર્યકરો વડે લોકોને સહાય પહોંચાડવા લાગ્યા. આ તેમની સેવાની ચારે તરફ પ્રશંસા થવા લાગી. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં હાલના ‘બાગેરહાટ’ (ત્યારના ખુલના) જિલ્લાના સુંદરવન વિસ્તારમાં ખૂબ જ ભયાનક દુષ્કાળ પડ્યો હતો. ત્યારે બ્રહ્મચારી વિનોદે ખોરાક વગેરેની સહાયતા કરી જેથી પ્રભાવિત બની, ખુલના જિલ્લાના રહેવાસી

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયે ખૂબ જ પ્રશંસા કરી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરી મહિનામાં પ્રયાગ તીર્થધામમાં, અર્ધ કુંભમેળો ભરાયો. ત્યાં સ્વામી ગોવિંદાનંદગિરિ મહારાજ પાસે બ્રહ્મચારી વિનોદે સંન્યાસ મંત્રની દીક્ષા લીધી. સંન્યાસ લીધા પછી, તેમનું નામ સ્વામી પ્રણવાનંદ થયું અને તેઓ ભગવાંવસ્ત્રો પહેરવા લાગ્યા.

હવે તેમની નજર તીર્થ ભૂમિ તરફ ગઈ. હિન્દુ તીર્થ સ્થાનોમાં અનાચાર, વ્યભિચાર, અત્યાચાર થઈ રહ્યા છે. પંડાઓ દ્વારા તીર્થયાત્રીઓ પીડાઈ રહ્યા છે. તે જ સમયે છાપાઓમાં ગયાના પંડાઓ દ્વારા તીર્થયાત્રીઓની હેરાનગતિ - અત્યાચારની વિગતો પ્રગટ થઈ. અને સ્વામી પ્રણવાનંદજી ગયાધામ દોડી ગયા.

પંડાઓની હેરાનગતિથી રક્ષણ માટે ત્યાં સેવાશ્રમ સંઘ શરૂ કર્યો. આ સેવાશ્રમનું નામ ‘ભારત સેવાશ્રમ સંઘ’. પંડાઓના સ્વાર્થ લોભમાં વિઘ્ન ઊભું થતાં, તે બધા પ્રણવાનંદજીનો વિરોધ કરવા લાગ્યા. પરંતુ અસીમ સાહસિક પ્રણવાનંદજીએ વિરોધ વિઘ્નને ઓળંગી કાશી, પ્રયાગ, વૃંદાવન, કુરુક્ષેત્ર વગેરે તીર્થસ્થાનમાં સેવાશ્રમની પ્રતિષ્ઠા કરી. સેવાશ્રમનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય ફક્ત તીર્થયાત્રીઓને રક્ષણ આપવાનો જ ન હતો.

પણ સાથે તીર્થસ્થળોની પવિત્રતા જળવાઈ રહે તેવો છે. અને સેવા કાર્ય માટે આર્થિક સહાય મેળવવા પ્રચાર મંડળીઓ શરૂ કરી. એ બધા દેશના ગામો અને શહેરોમાં, સામાન્ય માણસોને હિન્દુઓના ભૂતકાળના ભવ્ય અને ગૌરવવંત વારસાની યાદ અપાવી ધર્મપ્રચાર કરતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૭માં હરિદ્વારના પૂર્ણ કુંભમેળામાં સ્વામી પ્રણવાનંદે સદ્ગુરુરૂપે આત્મપ્રકાશ કર્યો. ઊંડા ગંભીર ધ્યાનમગ્ન બન્યા. ધ્યાન છૂટતા શિષ્યોને જણાવ્યું, “સાધારણ જનસમાજમાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઘડતર માટે આંદોલન શરૂ કરવું પડશે.” વળી સમાજમાં રહેલા અસ્પૃશ્યતાના ભેદભાવને દૂર કરવા, શિક્ષણનો ફેલાવો કરવા જણાવી કહ્યું, ‘શિક્ષણ દ્વારા જ જાતિનું જાગરણ થઈ શકે અને મનુષ્ય ખરેખર ઉન્નતિ પામી મહાન બની શકે છે. સમાજમાંથી આ અસ્પૃશ્યતા ભેદભાવને ભૂસી નાંખવો પડશે. બધામાં સહકારની ભાવના જગાડવા, મિલન મંદિરની સ્થાપના કરવી પડશે.’

ઈ.સ. ૧૯૩૫માં સ્વામી પ્રણવાનંદે બાજીતપુર આશ્રમમાં એક હિન્દુ મહાસંમેલનનું આયોજન કર્યું. લાખોની સંખ્યામાં માણસો જોડાયા અને સ્વામી પ્રણવાનંદની વાણીથી તેઓ જીવનમાં નવા રાહની પ્રેરણા પામ્યા અને લાખો માણસો

જેમાં પછાતો સહિત તેમનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરી. પોતાની હીન માનસિકતામાંથી મુક્તિ મેળવી.

મહાપુરુષ સ્વામી પ્રણવાનંદ માત્ર ૪૪ વર્ષ રહ્યા. ઈ.સ. ૧૯૪૧ની ૮મી જાન્યુઆરીમાં, કલકત્તાના બાલીગંજ ભારત સેવાશ્રમ સંઘ આશ્રમમાં નશ્વરદેહનો ત્યાગ કર્યો.

પ્રણવાનંદજીની વાણી

- (૧) તમે સનાતન આદર્શ દ્વારા ઘડતર થઈને આર્યઋષિઓના આસન પર બિરાજમાન થઈ આ અધઃપતિત દેશને ધર્મ અને નીતિના પંથે દોરશો.
- (૨) આહાર-વિહાર, વાણીમાં સંયમનો અભ્યાસ કરો.
- (૩) દુર્બળ વ્યક્તિ આત્મજ્ઞાન અને ભગવદ્ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.
- (૪) સંઘ, સંઘ શક્તિ અને સંઘ નેતા આ ત્રણે મળી એક બને છે.

સ્વાધ્યાય

- (૧) સાચા વિકલ્પ સામે (ખરા)નું નિશાન કરો.
- (ક) નાનપણથી વિનોદ - વિષ્ણુભક્ત, શિવભક્ત, ગુરુભક્ત, માતૃભક્ત

હતો.

- (ખ) વિનોદ હતો - આદર્શનો, સંગ્રામનો, સંયમનો, સત્યતા મૂર્તિસ્વરૂપ.
(ગ) સ્વદેશી આંદોલન ક્રમશઃ - દુર્બળ, પ્રબળ, જોરદાર, બળવાન થતું હતું.
(ઘ) પંડાઓ, ગુંડાઓ, ઠગો, નક્લખોર - દ્વારા તીર્થયાત્રીઓ હેરાનગતિ પામતા હતા.
(ચ) પ્રણવાનંદ પ્રતિષ્ઠિત સેવાશ્રમનું નામ થયું - ભારત, બાંગ્લા, તીર્થયાત્રી, સેવાશ્રમ.
(છ) સેવા કાર્યમાં આર્થિક સહાય મેળવવા તેમણે સ્થાપના કરી - સેવા મંડળી, માંગણ મંડળી, પ્રચાર મંડળી, બાલ મંડળી.
(જ) મહાપુરુષ સ્વામી પ્રણવાનંદે - ૩૪, ૪૪, ૫૪, ૬૪ વર્ષ આયુષ્ય ભોગવ્યું.

(૨) એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

- (ક) સ્વામી પ્રણવાનંદના જન્મસ્થળનું નામ શું છે?
(ખ) રાત્રે-દિવસે તેઓ કેટલાક કલાક ઊંઘતા હતા?
(ગ) બ્રહ્મચારી વિનોદની, કયા ષડયંત્ર કેસમાં ધરપકડ થઈ હતી?
(ઘ) બધાની અંદર સહકારની ભાવના

ઊભી કરવા, પ્રણવાનંદજીએ કયા મંદિરની સ્થાપના કરવા જણાવ્યું હતું?

(૩) ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (ક) વિનોદના જન્મ અગાઉ સારદાદેવીએ કયું સ્વપ્ન જોયું હતું?
(ખ) વિનોદે ક્યાં અને કેટલો અભ્યાસ કર્યો હતો?
(ગ) ભોલાનંદગિરિએ, વિનોદના સંબંધે તેની માતાને શું કહ્યું હતું?
(ઘ) સ્વાધીનતા સેનાનીઓને લઈ વિનોદે શું કર્યું હતું?
(ડ) વિનોદે, સ્થાપેલ સંઘનો આદર્શ શું હતો?
(ચ) સુંદરવન વિસ્તારમાં દુષ્કાળ પડતા, વિનોદે શું કર્યું?
(છ) બ્રહ્મચારી વિનોદે ક્યાં અને કોની પાસેથી સંન્યાસ મંત્રની દીક્ષા લીધી? અને તેનું નામ શું થયું?
(જ) તીર્થયાત્રીઓની સગવડ માટે સ્વામી પ્રણવાનંદે શું કર્યું?
(ઝ) સદ્ગુરુરૂપે પ્રગટ થઈ, આત્મપ્રકાશનો અનુભવ કરેલ ધ્યાનમગ્ન સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ શું કહ્યું?
(ટ) સમાજની અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ભણતરની સુવિધા વધારવા, સ્વામી

પ્રણવાનંદજીએ શું કહ્યું?

- (ક) સ્વામી પ્રણવાનંદજીની, કોઈપણ બે વાણી જણાવો?

(૪) નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.

- (ક) સંન્યાસ મંત્ર લીધા પહેલાં સ્વામી પ્રણવાનંદજીનું શું નામ હતું? તેઓનો જન્મ ક્યારે અને ક્યાં થયો હતો?
તેમની સાધના અંગે વર્ણન કરો.
(ખ) સાધુ વિનોદના સેવા - પ્રવૃત્તિ કાર્યો વિષે નોંધ લખો.
(ગ) સમાજની ઉન્નાતિ માટે, સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ કયા કયા કાર્યો કર્યા?
(ઘ) સ્વામી પ્રણવાનંદના જીવન અંગે ટૂંક નોંધ લખો.
(ગ) સમાજની ઉન્નાતિ માટે, સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ ક્યાં ક્યાં કાર્યો કર્યા?
(ઘ) સ્વામી પ્રણવાનંદના જીવન અંગે ટૂંક નોંધ લખો.

ૐ

જગદ્ગુરુ સ્વામી પ્રણવાનંદજી મહારાજના અવતારની જીવન ઝરમર

- ૨૯ જાન્યુઆરી ૧૮૯૬ (માઘ પૂર્ણિમા) : આ પૃથ્વી પર પ્રાગટ્ય.
- ૧૯૦૨ : તુલસીના છોડમાં ભગવાન કૃષ્ણ-નારાયણના દર્શન.
- ૧૯૦૩/૧૯૦૪ (આશરે) : મૂર્તિમાંથી દુર્ગામાતાના સાક્ષાત્ દર્શન.
- ૧૯૧૦ : ૬ વર્ષના સતત મહાજાગરણનો પ્રારંભ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૬ સુધી ગુરુજીએ કરેલો સંપૂર્ણ નિદ્રા ત્યાગ. મોટાભાગે ધ્યાનસ્થ અવસ્થા.
- ૧૯૧૧ : એક અદ્ભુત બાળક સાથે મેળાપ કે જે બાળકમાં ગુરુજીને પોતાના પ્રથમ શિષ્યની ઓળખાણ થઈ ગયેલ. એ બાળક એ જ પૂજ્ય બ્રહ્મલીન સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી મહારાજ.
- ૧૯૧૩ (આસો સુદ-૧૧ એકાદશી) : યોગરાજ બાબા ગંભીરનાથજી મહારાજ પાસેથી પ્રથમ દીક્ષા
- ૧૯૧૪ : સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓને મદદ કરવા બદલ અંગ્રેજો દ્વારા ૩ માસનો જેલવાસ.
- ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ (માઘ પૂર્ણિમા) : કદંબના ઝાડ નીચે મહાસમાધિ - સાક્ષાત્કાર. પોતાના અવતારી કાર્યનો સ્વ-આદેશ. આ સમાધિસ્થ અવસ્થામાં જ દિવ્ય ઘોષણા : “આ યુગ મહાસમન્વયનો યુગ છે, આ યુગ મહામિલનનો યુગ છે, આ યુગ મહા સમન્વયનો યુગ છે, આ યુગ મહામુક્તિનો યુગ છે.” આ દિવસે જ પ્રથમ આશ્રમના સ્થાપનનો સંકલ્પ તથા ઉત્સવ કર્યો
- ૧૯૧૭ : બાજીતપુરમાં પ્રથમ આશ્રમની સ્થાપના. (માઘ પૂર્ણિમા)
- ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૯ (માઘ પૂર્ણિમા) : હરિનામ સંકર્તનનો પ્રારંભ કરાવ્યો. આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વૃંદાવન લીલાનાં કીર્તન ગાવા લોકોને પ્રેરિત કર્યા. ક્યારેક ચૈતન્ય મહાપ્રભુની સંન્યાસ લીલાનાં કીર્તનો ગાવાનું પણ કહેતા.
- ૧૯૧૯ : કલકત્તામાં આશ્રમની સ્થાપના.
- ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૩ (માઘ પૂર્ણિમા) : વિધિવત્ રીતે “ભારત સેવાશ્રમ સંઘ”નું નામકરણ અને આચાર્ય પદ ગ્રહણ કર્યું. જો કે આ માટેનું પ્રારંભિક બીજ તો ૧૯૧૭માં જ બાજીતપુરમાં રોપાઈ ચૂક્યું હતું.
- જાન્યુઆરી ૧૯૨૪ : પ્રયાગમાં અર્ધ કુંભમેળા વખતે સ્વામી ગોવિંદાનંદગિરિ મહારાજ દ્વારા વિધિવત્ રીતે સંન્યાસ દીક્ષા ગ્રહણ કરીને, આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદ નામ ધારણ.

- ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૪ (માઘ પૂર્ણિમા) : સંઘના સમ-ઋષિઓ એવા પ્રથમ સાત શિષ્યોને સંન્યાસ દીક્ષા આપી. ગુરુજીએ પોતાના અવતાર દરમિયાન કુલ ૮૩ યુવાનોને સંન્યાસ દીક્ષા આપીને સંઘની વિશાળ ધુરા સોપવા માટે તૈયાર કર્યા.
- ૧૯૨૪ : સિદ્ધપીઠમાં ત્રિશૂળનું સ્થાપન અને ભગવદ્-શક્તિના પ્રાગટ્ય અને વિકાસરૂપી ત્રિશૂળ પૂજા ઉત્સવનો પ્રારંભ.
- ૧૯૨૪ (શરદ રાસ પૂર્ણિમા) : પોતાનું જગદ્ગુરુ રૂપ પ્રગટ કરીને સંઘના સંન્યાસીઓ દ્વારા પ્રથમ વખત સ્વીકારેલ પૂજન-અર્ચન-આરતી. સંઘની ગુરુપૂજાની ભવ્ય પરંપરાના પ્રથમ સોપાનનો પ્રારંભ.
- ૧૯૨૪ : ગયા ધામમાં આશ્રમ સ્થાપના કરી. તીર્થ સુધારણા કાર્યનો પ્રારંભ અને ક્રમે ક્રમે પૂરી, કાશી, પ્રયાગ વગેરેમાં પણ આશ્રમોની સ્થાપના અને પ્રચાર મંડળીઓની સ્થાપના કરી.
- ૧૯૨૭ (માઘ પૂર્ણિમા) : હરિદ્વારમાં કુંભમેળાના સમયે વેદ-વાણીરૂપી ‘સંઘ-વાણી’ની ઉદ્ઘોષણા અને પ્રકાશન.
- ૧૯૨૮ : બનારસ આશ્રમમાંથી દુર્ગા-પૂજાના ઉત્સવનો પ્રારંભ.
- માર્ચ ૧૯૩૦ : શ્રી શ્રી પ્રણવમઠની સ્થાપના.
- ૧૯૩૨ (માઘ પૂર્ણિમા) : સંન્યાસ પદ્ધતિ પ્રથમ વખત રાજ-વેશ ધારણ કર્યો. ત્યાર પછી ખાસ ઉત્સવો અને પ્રસંગો આવતા ત્યારે રાજ-વેશ ધારણ કરી પૂજન-અર્ચન સ્વીકારતા.
- ૧૯૩૪ : હિન્દુ મિલન મંદિરની પરિકલ્પના અને હિન્દુ સંગઠન કાર્યનો પ્રારંભ.
- ૧૯૩૬ (માઘ પૂર્ણિમા) : ગુજરાતથી લાવવામાં આવેલા હિંડોળા દ્વારા સંઘમાં ‘હિંડોળા ઉત્સવ’નો પ્રારંભ.
- ઓક્ટોબર ૧૯૪૦ : બનારસ (કાશી) યાત્રા અને ભગવાન વિશ્વનાથના પ્રખ્યાત મંદિરમાં દર્શન, જ્યાંથી પોતાના અવતાર કાર્યના સમાપનનો વિશિષ્ટ સંકેત મળેલો.
- ૮ જાન્યુઆરી ૧૯૪૧ (પોષ સુદી એકાદશી) : પોતાની આ પૃથ્વી પરની દિવ્ય અવતાર લીલાનું સમાપન અને સંઘરૂપી દેહમાં સદૈવ રહેવાના વચનનું પાલન.

પ્રણવ ઉપદેશામૃત

જેમના જીવનમાં કોઈ મહાન આદર્શ જ ન હોય એવાનાં જીવન એ શું જીવન ગણી શકાય ? કેવળ આહાર અને નિંદ્રાની તુચ્છ બાલકીડામાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતાં હોય તેમને હાથે જગતનું ભલું શું થવાનું ?

તમારા અંતર પટ પર સોનેરી અક્ષરે લખી રાખો કે “અમારાં જીવન તુચ્છ બાલકીડાઓના ગાડરિયા પ્રવાહમાં ઘસડાઈ જવા માટે નથી સર્જાયાં, પણ સર્જાયાં છે મહોચ્ચ આદર્શને જીવનમાં વણી લઈને, તે દ્વારા દેશ અને જાતિનાં મુખ ઉજળાં કરવા માટે.”

સાધારણ બાબતો પરથી જ મનુષ્યની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતાનો આંક બાંધી શકાય છે. નાની નાની ટ્રુટિઓની અવગણના કદી પણ ન કરશો. કોઈ પણ મનુષ્ય યથાર્થ મહાન છે કે નહિ તેની ખાતરી તેના રોજિંદા જીવનની પદ્ધતિ ઉપરથી થઈ શકે છે. પ્રસંગોપાત મહાન કાર્ય થાય તેથી તેનું ચારિત્ર્ય શ્રેષ્ઠ કે મહત્ત ગણી શકાય નહીં પણ નાના નાના ગુણોને ચારિત્ર્યમાં વણી લેવાથી જ જીવન ઉન્નત બને છે.

આદર્શ જીવન જીવવાવાળા જે મળી જાય અને તેઓ દેશની ખાતર રણમેદાનમાં ઝુકી પડે, તો તેમને હાથે જ દેશનું સાચું શ્રેય થશે, છોડા છોડ કરવાથી જ માત્ર દેશની સેવા થાય એવું નથી. સાચું કામ-સાચી સેવા તો આદર્શપરાયણને સાધન નિષ્ઠ વ્યક્તિના અસાધારણ વ્યક્તિત્વ પ્રભાવથી જ શક્ય બનશે.

કેવળ પોતાના સ્વર્થના ચિંતનથી માણસનો નૈતિક મેરુદંડ ભાંગી પડે છે. નરી સ્વર્થ પરાયણતા કમે કમે મનુષ્યને સાંકડા મનવાળો અને અનુદાર બનાવી દે છે. પરંતુ જ્યારે તે પારકાના કલ્યાણ માટે કદમ ઉઠાવે છે કે તરત જ તેમનામાં હજારો હાથીઓનું બળ સ્ફુરી નીકળે છે.